

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ
OSMANLI ARŞİV BELGELERİ VE BASININDA TÜRKİSTAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DİLEK ÇOBAN

İSTANBUL 2012

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİMDALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ
OSMANLI ARŞİV BELGELERİ VE BASININDA TÜRKİSTAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DİLEK ÇOBAN

TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. AHMET KANLIDERE

İSTANBUL 2012

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek lisans öğrencisi Dilek Çoban'ın "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Arşiv Belgeleri ve Basınında Türkistan" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı yüksek lisans tezi olarak oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile başarılı bulunmuştur.

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Doç. Dr. Yüksel Çelik
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Doç. Dr. Muhammet Gür
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

İmza

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun 30 / 07 / 2012 tarih ve 2012/16-2 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof.Dr. Emel KEFELİ
Müdür

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	III
ÖZET	VI
ABSTRACT.....	VII
KISLATMALAR	VIII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ ARŞİV BELGELERİNDE TÜRKİSTAN

1. GENEL HATLARIYLA DÖNEMİN OSMANLI DIŞ SİYASETİ (1876-1909)	5
1.1. Osmanlı Devleti'nin Siyaset Gündeminde Türkistan	7
1.2. Rusya'nın Bölgeye Yönelik Politikasının Takibi	9
1.3. Osmanlı Devleti ile Türkistan'ın Karşılıklı Nişan ve Madalya Takdimleri	12
2. ARŞİV BELGELERİNDE OSMANLI-TÜRKİSTAN SOSYAL İLİŞKİLERİ	13
2.1. Türkistan'dan Osmanlı'ya Gelen Göçmenler	13
2.1.1. Türkistanlıların Osmanlı'ya Tâbiyyet Başvuruları	14
2.1.2. Türkistanlı Göçmenlere Yapılan Yardımlar	18
2.1.3. Göçmenlerin Askerlikle İlgili Problemlerinin Çözümü	20
2.1.4. Göçmenlerin Hukukî Durumlarına Dair Tartışmalar	21
2.2. Türkistanlı Öğrencilerin Tahsil Amacıyla İstanbul'a Gelişleri	23
2.2.1. Rusya'nın Türkistanlı Öğrencilere Karşı Tavrı.....	23
2.2.2. İstanbul Mekteplerindeki Türkistanlı Öğrenciler	24
2.3. Türkistanlı Hacıların "Hilâfet Merkezini Ziyaret" Âdetleri ve Tekkelerin Hizmetleri	27
2.3.1. Osmanlı Devleti'nin Türkistanlı Hacılarla Gösterdiği Kolaylıklar	27
2.3.2. Türkistan Hanları ve Ulemâsı Hacılarının İstanbul'u Ziyareti.....	28

3. OSMANLI-TÜRKİSTAN İKTİSADÎ İLİŞKİLERİNİN ARŞİV BELGELERİNE YANSIMASI	30
3.1. Türkistan Demiryollarına Rusya, İngiltere ve Osmanlı'nın İlgisi	30
3.1.1. Binbaşı Bahaeddin Bey'in Türkistan Demiryolu Macerası	32
3.2. Hicaz Demiryollarının Yapımında Türkistanlıların Yardımları	35
3.3. Türkistan ile İpek Ticareti	37

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ BASININDA TÜRKİSTAN

1. TERCÜMÂN-I HAKÎKAT'TE YER ALAN TÜRKİSTAN HABERLERİ	41
2. İKDÂM GAZETESİNDE TÜRKİSTAN İLE İLGİLİ HABERLER VE YAZILAR.....	70
3. ŞÛRÂ-YI ÜMMET'TE TÜRKİSTAN YAZILARI VE HABERLERİ.....	78
4. SIRÂT-I MÛSTAKÎM'DE TÜRKİSTAN YAZILARI VE HABERLERİ	80
SONUÇ	83
BİBLİYOGRAFYA	86
EKLER	91
Ek 1: Türkistanlılar tarafından yapılan bağışa karşılık verilen Hicaz Demiryolu İâne Bileti	91
Ek 2: Rusya'nın Türkistan'da Yapılanmasını Gösteren Harita.....	92
Ek 3: Rusya'nın Buhara'da Yapılanmasını Gösteren Harita	93
Ek 4: Rusya'nın Hive'de Yapılanmasını Gösteren Harita	94

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Türk Tarihi'nin önemli safhalarından birini oluşturan II. Abdülhamid döneminde (1876-1909), Osmanlı-Türkistan ilişkilerinin mahiyeti, boyutları, bunun devlet nezdindeki yeri ve basına yansımaları konu edinilmiştir. Burada, siyasî ilişkilerden ziyade, sosyal ve iktisadî cepheler çeşitli örnekler üzerinden ele alınmıştır. Her ne kadar bu tezde siyasî ilişkilere çok fazla yer verilmeyecek olsa da siyasetin ekonomi ve sosyal hayatı biçimlendirdiğinden hareketle şu gerçeğin altını çizmekte yarar vardır: Osmanlı-Türkistan ilişkilerinin sosyal ve ekonomik cephesi başından sonuna kadar tamamen doğal bir süreçte oluşmuş ve devam etmiştir. Söz konusu ilişkiler Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki belgelerden takip edildiğinde tahminlerin ötesinde bir yoğunluk söz oldu.

Çalışmaya başlamadan önce Osmanlı Devleti ile Türkistan arasındaki ilişkilerin düzeyinin bu denli yoğun olduğunu tahmin etmiyordum. Ancak, tez konusunu araştırma safhasına geldiğimde Osmanlı Devleti ile Türkistan arasındaki ilişkilerin çok yönlülüğünün fazla çalışılmadığını tespit ettim ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde belgelerin varlığını ve niteliğini araştırmaya başladım. Burada çok fazla belge çıkması dikkatimi daha da yoğunlaştırdı. Çünkü, Osmanlı tarihinde bilhassa II. Abdülhamid dönemi hemen her yönüyle çok tartışılan konuların başında gelmekte olduğundan, bu tezin konusu da pek çok ihtilâfın ve eksikliğin bulunduğu bir alanı oluşturmaktaydı. Belgeler üzerinde yoğunlaştığında konuların da çeşitlendiği görülmektedir. Belgelerin tamamı bu tezde kullanılmayacak kadar fazla olduğu için araştırmaya bir çerçeveye çizilmesi, belge kullanımına bir sınır getirilmesi de zorunluydu.

Arşiv belgelerinin tespit ve tasnifi sonrasında meselenin kamuoyu önündeki kabulü ve tartışmalarının ne olduğu da önem kazandı. Çünkü arşiv belgelerinin resmî yönü objektif bir yaklaşımı tam anlamıyla sağlayamazdı. Bu nedenle dönemin basın organlarına da başvurulması kaçınılmazdı. Bu nedenle dönemin önde gelen iki büyük gazetesi *Tercümân-ı Hakikat* ve *İkdâm* gazeteleri taranarak daha sağlıklı veriler toplanmaya çalışıldı. Yine o dönemde çıkan *Sırât-ı Müstakîm* ve *Şûrâ-yı Ümmet*'inde tezle ilgili tarih aralığına denk düşen kısımlarındaki makalelerinden yararlanıldı.

Tezimiz iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, II. Abdülhamid döneminin Osmanlı dış politikası ve Türkistan'ın yerine değinilmiş, Türkistanlı hanedan üyelerinin

Rusya, Avrupa ve Kafkasya gibi yerlere yaptıkları seyahatler, Türkistanlılardan çeşitli mesleklerdeki kişilere ve aynı şekilde onların Osmanlı'daki görevlilere nişan ve madalya vermesi, Rusya'nın bölgeye yönelik politikasının izlenmesi ele alınmıştır. Ardından dönemin arşiv belgelerinde yer alan konular tasnif edilerek tek tek ele alınmıştır. Bunlar arasında Türkistan coğrafyasından Osmanlı ülkesine olan göçler, eğitim için bilhassa İstanbul'a gelen öğrenciler, hac farızası vesilesiyle hilâfet merkezini ziyareti yerine getirmek için gelen hacılar, bu hacılara çeşitli konularda yardımcı olan tekkeler, Türkistan demiryollarının yapımına Osmanlı Devleti'nin gösterdiği ilgi, Hicaz demiryolunun yapımına Türkistanlıların maddî yardımları ve ipek ticareti öne çıkmaktadır. Tezin bu bölümünde tematik yöntem kullanılmıştır.

İkinci bölümde, Osmanlı aydınlarının Türkistan coğrafyasına olan ilgilerini tespit etmek adına dönemin önemli gazete ve dergileri (*Tercümân-ı Hakikat*, *İkdâm*, *Şûrâ-yı Ümmet*, *Sırât-ı Müstakîm*) incelenmiş, Osmanlı toplumunun Türkistan halkına olan yaklaşımları araştırılmıştır. Böylece aydınlar düzeyindeki ilginin boyutu gözler önüne serilmiştir. 1878-1922 yılları arasında yayımlanan *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinin II. Abdülhamid dönemine rastlayan "1878-1894" tarihleri arasında yer alan sayılarından ilgili haberler taranmıştır. Oluşturulan listenin tamamını kullanmak mümkün olmadığından kısıtlama yaparak örnekler verilmiştir. Aynı işlem 1894 tarihinden sonra *İkdâm* gazetesi için uygulanmış, *Şûrâ-yı Ümmet* (1902-1909) ve *Sırât-ı Müstakîm* (1908-1909) ile çalışma sürdürülmüştür. Basın faaliyetlerinde de mümkün olduğunca çeşitli örnekler vermek suretiyle iki taraf arasındaki çok yönlü ilişkiler ele alınmıştır. Tezin bu kısmında kronolojik bir sıra takip edilmiştir.

Çalışma sırasında karşılaşılan en büyük zorluklardan biri gerek arşiv gerekse basın kısmında çok fazla malzemeye ulaşılması oldu. Bu noktada, elde edilen arşiv belgeleri tasnife tâbi tutuldu ve bunlar içerisinde bilhassa farklı örnekler sunanlar teze dâhil edilerek ilişkilerin daha farklı cepheleri gösterilmeye çalışıldı. Süreli yayınlarda ise, elde edilen basın malzemeleri arasından karakteristik örnekler tercih edildi. Aynı konuya dair onlarca malzemeyi peş peşe sıralamak yerine farklı konularda değişik örnekler verilerek hem Osmanlı hem de Türkistan Tarihi için önemli olan bu döneme katkı sağlandı. Bu alandaki boşluğun tamamen doldurulabildiği elbette söylenemez ancak daha sonra yapılacak araştırmalar için bir basamak oluşturulmaya gayret edildi.

Bu zorlu ve yorucu süreçte benden yardımlarını esirgemeyen herkesi tek tek zikretmem mümkün değil. Başta yüksek lisans ders döneminden itibaren büyük bir

titizlik ve özveri ile beni bu teze hazırlayan danışman hocam Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere'ye, yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Ali Akyıldız ve Doç. Dr. Yüksel Çelik'e, *Şûrâ-yı Ümmet*, *Sırât-ı Müstakîm* ve *İkdâm* adlı süreli yayınların dijitallerini veren Dr. Kürşad Karacagil'e müteşekkirim. Tez süresince fikirleri ve tecrübelerini samimiyetle paylaşan Ülkü Uslu'ya, desteğini esirgemeyen arkadaşım Feyza Şahin'e teşekkür ederim. Tezin her aşamasında elinden gelen yardımı yapan Dr. Ayşe Aksu'ya ne kadar teşekkür etsem azdır. Çalışma boyunca iki önemli adresim olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile İSAM Kütüphanesinin güler yüzlü çalışanlarına teşekkürlerimi sunuyorum. Son olarak her zaman olduğu gibi tez sürecinde de sonsuz güven ve desteklerinden bir an olsun vazgeçmeyen kıymetli aileme ve bir daha elde edilemeyecek tek şey olan değerli zamanını bana ayıran herkese teşekkür ederim.

Dilek ÇOBAN

ÖZET

Bu araştırma Osmanlı Devleti'nin ve aydınlarının Türkistan ile ilişkilerinin II. Abdülhamid dönemindeki mahiyetini ve boyutlarını, devlet ve aydınlar nezdindeki yerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Burada, ilişkilerin siyasî kısmından ziyade sosyal ve iktisadî boyutu ele alınmıştır. Daha önce bu alanda yapılmış olan çalışmalar ise ağırlıklı olarak siyasî nitelik taşımaktadır. Bu çalışmalarda doğrudan konumuzla ilgili Osmanlı arşiv belgelerine ve basınına dayanan kapsamlı bir yaklaşım olmadığı görülmektedir. Bu çalışmada, ilişkilerin düzeyi ve yoğunluğu tespit edilmeye çalışıldı. İlişkilerin zemini incelendiğinde ortaya şu başlıklar çıkmaktadır: Osmanlı ülkesine göç eden Türkistanlıların iskân edilmesi ve geçinebilmeleri için gerekli olan maddi yardımların yapılması; hac farızasının tamamlayıcı bir unsur olarak görülen Hilâfet merkezini ziyarete gelen Türkistanlı hacılar; ipek ticareti; Osmanlı ülkesine tahsil amacıyla gelen Türkistanlı öğrenciler; Osmanlıların Türkistan'daki Rus demiryollarının yapımına olan ilgileri; Osmanlıların Türkistan'da olup biten hakkında bilgi edinme çabaları. Yoğun bir şekilde devam eden bu bilgi ve ticaret akışı aynı zamanda iki taraf arasındaki sosyal münasebetleri de gün yüzüne çıkartacak mahiyettedir. Bu münasebetler Osmanlı arşiv belgelerine ve dönemin Osmanlı basınına dayanarak incelenmeye çalışıldı. Araştırmanın sonunda elde edilen verilerden biri Osmanlı aydınlarının doğudaki soydaşlarıyla olan yoğun dil ve soy bağlılıklarıdır. Bunun yanında, Osmanlı aydınlarının Türkistan'ın içtimaî ve siyasî sorunlarıyla ilgilendikleri görülmektedir.

Anahtar kelimeler: II. Abdülhamid, Osmanlı basını, Osmanlı-Türkistan ilişkileri, Buhara, Hive, Hokand

ABSTRACT

This research aims to find out the progress and effects of the relationship between Ottoman Empire, its intellectuals and Turkestan; the place of this relationship in consideration of the state and its intellectuals during the reign of Abdulhamid II. In this study, rather than political side of the relationships their social and economic sides have been examined. However; the former studies, conducted in the same field, heavily based on political features of the relationships. In those former studies, it has been determined that there is no comprehensive approach upon Ottoman press and archive documents which are directly relevant to our issue. Thus, in this study it has been tried to discover the consistence and level of the relationships. When the background of the relationships has been observed, these topics reveals: inhabiting and supplying necessary financial help for making a living to Turkestanis who migrated to Ottoman Empire territories; Turkestani hadjis who came to visit the caliphate's center which was seen as a complementary item of the hajj obligations; silk trade; Turkestani students who came to the Ottoman Empire territories in order to take education; Ottomans' great interest in the construction of Russian railways in Turkestan; Ottomans' effort to attain information about Turkestan. These highly intense trade and information flows also have a really key value to find out social relations between the two sides. So, here it has been tried to analyze these social relations based on Ottoman archive documents and Ottoman press in the relevant period. One of the data obtained from this study is Ottoman intellectuals' strong language and family ties with their kin in the East. Moreover it has been observed that Ottoman intellectuals highly concerned with social and political problems in Turkestan.

Key words: Abdulhamid II, the Ottoman press, the Ottoman-Turkestan contacts, Bukhara, Khiva, Khoqand

KISALTMALAR

<i>a.g.b.</i>	: Adı geen belge
<i>a.g.e.</i>	: Adı geen eser
BEO.	: Babiâli Evrak Odası
bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
ev.	: Çeviren
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
s.	: Sayfa
yy.	: Yayın yeri yok

GİRİŞ

Bu çalışmanın ön araştırma safhasında konuyla ilgili araştırmalar incelendiğinde Osmanlı-Türkistan ilişkilerini merkeze alan müstakil çalışmaların yok denecek kadar az olduğu görülmüştür. Mevcut olanlarda ise daha ziyade siyasî ilişkilerin ele alındığı tespit edilmiştir. Oysa siyasî ilişkilerin olduğu bir mecrada sosyal, ekonomik, kültürel ve dinî ilişkilerin olmaması düşünülemez. Dolayısıyla dış ilişkilerin tamamen tanımlanması ve yorumlanması bütün bu ilişki ağının ortaya çıkarılmasıyla mümkündür. Bu nedenle bu tezde, Sultan II. Abdülhamid dönemi Türkistan münasebetlerinin sosyal ve ekonomik boyutu ele alınarak sahadaki bu bütünlüğe bir katkı sağlamaya gayret gösterilmiştir.

Türkistan, “Türkili” anlamına gelen Farsça bir kelimedir. Siyasî bir terim olarak Türkistan adı ilk kez bölgeyi ele geçiren Ruslar tarafından kullanılmıştır. 1867’de başşehri Taşkent olan Türkistan Genel Valiliği kurulmuştur. Şimdiki Kazakistan ve Özbekistan topraklarının bir kısmı ile 1898’den sonra Hazar Ötesi bölgesi (Türkmenistan) buraya dâhil edilmiştir. 1917 Devriminden sonra, valiliğin sınırları biraz daraltılarak Türkistan Özerk Cumhuriyeti kurulmuş, 1924’te milliyet esasına göre bölme siyasetinin uygulanmasından sonra Türkistan kelimesi terk edilmiş ve Orta Asya tâbiri kullanılmıştır.¹

Daha önce Osmanlı-Türkistan ilişkileriyle ilgili yapılan çalışmalara değinecek olursak Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü’nün bir yayını olan *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. yüzyıllar)*² adlı çalışmada Osmanlı Devleti’nin dört yüz yıllık süreçte Türkistan ile olan bağları belgelerin transkripsiyonu ve orijinalleri verilerek ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kitapta 78 Osmanlı arşiv belgesi ile 3 harita yer almakta, bunlar yorumsuz olarak okuyucuya sunulmaktadır. Yine aynı kurum tarafından yayınlanan *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1687-1908)*³ de aynı formattadır. İki çalışmada da belgelerin orijinalleriyle transkripsiyonlarının birlikte verilmesi ve görsel

¹ Ahmet Kanlıdere, “Sovyet Dönemi ve Sonrasında Orta Asya”, *Orta Asya Türk Tarihi*, ed. Ahmet Kanlıdere, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 193. Ayrıca bkz. Baymirza Hayit, *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında*, çev. Abdülkadir Sadak, İstanbul: Otağ Yayınları, 1975, s. XIV.

² *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar)*, ed. C. Ekici, K. Gurultan, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2004.

³ *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908)*, ed. İsmet Binark, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1992.

malzeme sunulması çalışmayı önemli kılmaktadır. Ancak bu çalışmalarda daha ziyade siyasî ilişkiler üzerinde durulduğu görülmektedir.

Bu alanda yapılan çalışmaların başında zikretmemiz gereken en kapsamlı eserlerden biri Kemal H. Karpat'ın *İslâm'ın Siyasallaşması* adlı kitabıdır.⁴ Yazar, Osmanlı Devleti'nin geçirdiği siyasal, sosyo-kültürel değişimleri ele almış, bilhassa II. Abdülhamid dönemi üzerinde durmuştur. Burada konumuzla ilgili olarak, Kaşgar Hakimi Yakup Bey'in Osmanlı sultanlarıyla ilişkileri, Rusya'nın Orta Asya'da yayılması ve buna Osmanlı Devleti'nden gelen tepkiler, Orta Asya Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasındaki tarihî ilişkiler gibi Türkistan'ı ilgilendiren konular ele alınmıştır. Uzun bir birikim ve tecrübe mahsulü olan bu kitapta konular değerlendirme süzgecinden geçirilerek, olaylar ayrıntılı biçimde tahlil edilmiş, gelişmeler çok yönlü olarak değerlendirilmiştir.

A. Ahat Andican'ın *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*⁵ isimli kitabı kuruluş yıllarından itibaren Osmanlı Devleti ile Orta Asya arasındaki ilişkileri ele almaktadır. Konumuzla ilgili olan kısımda bölgeye Rusya'nın girişi, Kaşgar Devleti ile olan ilişkiler, pan-İslamizm siyasetinin Orta Asya ayağı ve bu dönemdeki münasebetlerin boyutları ele alınmıştır. Bu kitap, yeni çıkarımlara, çalışmalara ön ayak olması bakımından faydalıdır.

David Kushner'in, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*⁶ adlı çalışmasının "Osmanlı İmparatorluğu Dışındaki Türkler" başlıklı dördüncü bölümü konumuzla ilgili önemli veriler içermektedir. Osmanlı Devleti'nin o dönemdeki Türk Dünyası'nın çeşitli yerlerinde bulunan Türkler hakkındaki yazıları, fikirleri dönemin basınından örneklerle ele alınmıştır. Kushner, çalışmasının ana konusu olarak II. Abdülhamid dönemini göstermiş, Türk milliyetçiliğinin asıl ortaya çıktığı bu dönemin yeterince araştırılmadığını dile getirerek incelemiştir. Çalışmada, yalnız basın malzemeleri kullanılmış olup arşiv belgelerine yer verilmemiştir. Yazar, dönemin basın ve yayınından faydalandığını ancak tamamını inceleme fırsatı bulamadığını ifade etmiştir. Birincil kaynakların kullanılmış olması bu çalışmayı alanındaki nadir kitaplar arasına yerleştirmektedir.

⁴ Kemal Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.

⁵ A. Ahat Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, İstanbul: Doğan Kitap, 2009.

⁶ David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, çev. Ş. S. Türet, R. Ertem, F. Erdem, İstanbul: Kervan Yayınları, 1979.

Osmanlı-Türkistan ilişkileriyle ilgili yapılmış tezler ise şunlardır: Ali Arslan'ın "Türkistan ile Osmanlı Türkiyesi Arasındaki İlmî Münâsebetler (XV.-XIX. Yüzyıllar)"⁷ adlı yüksek lisans tezinde daha ziyade araştırma ve inceleme eserler kullanılmıştır. Oldukça geniş bir dönem ele alındığı için konumuzu ihtiva eden döneme ait bilgilere çok fazla değinilmemiştir. Edebî ilimlerdeki faaliyetlere birkaç örnekle yer verilmiştir.

Bekir Turgut, "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devleti Asya Politikası"⁸ adlı doktora tezinde söz konusu dönemde Türkistan'ın siyasî ve sosyal durumu hakkında bilgi vermekte; II. Abdülhamid döneminin doğu politikasını ele almaktadır. Çalışmada daha çok ikincil kaynaklar esas alınmakla birlikte dönemin matbuatına da yer verilmiştir.

Harun Kardeşahin, "II. Abdülhamid'in İslam Birliği Politikası ve Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetler"⁹ adlı yüksek lisans tezinde II. Abdülhamid'in uyguladığı İslam Birliği siyaseti konu edinilmiştir. Rusya'nın Buhara, Hive ve Hokand'ı, Çin'in Kaşgar Hanlığı'nı işgali üzerinde durulmuştur. Ayrıca Osmanlı Devleti ve Türkistan Hanlıkları arasındaki siyasî münasebetler ele alınan konular arasındadır. Yazarın ifade ettiği üzere çalışmada dönemin olayları hakkında yeni bilgiler vermektense ziyade araştırmacılara ipuçları verme amacı güdülmüştür. Araştırma, genel itibarıyla konuyla alakalı basılı eserleri tarama şeklinde ortaya çıkmış, bunun yanında Başbakanlık Osmanlı Arşivi Genel Müdürlüğü'nün yayınladığı belgelere de yer verilmiştir.

Görüldüğü gibi bu konuda yapılan çalışmaların çoğu ya belli bir yönü ele almakta ya da birincil kaynaklara inmeden yüzeysel bilgiler vermektedirler. Dolayısıyla arşiv belgelerine ve diğer birincil kaynaklara dayanılarak yapılan çalışmalara ihtiyaç kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada öncelikli olarak Osmanlı arşiv belgeleri taranarak konulara göre tasnif edilmiştir. Bu işlem yapılırken belli bir kronoloji takip edilmiştir. Araştırmanın ikinci kısmını dönemin gazete ve dergileri oluşturmaktadır. Bu bağlamda *Tercümân-ı Hakikat*, *İkdâm*, *Şûrâ-yı Ümmet* ve *Sırât-ı Müstakîm* adlı gazete ve dergiler incelenmiştir. Araştırmayı tamamlaması bakımından önemli görüldüğünden döneme şahitlik etmiş insanların tuttuğu notlar da dikkate alınmıştır.

⁷ Ali Arslan, "Türkistan ile Osmanlı Türkiyesi Arasındaki İlmî Münâsebetler (XV.-XIX. Yüzyıllar)", yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988.

⁸ Bekir Turgut, "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devleti Asya Politikası", doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

⁹ Harun Kardeşahin, "II. Abdülhamid'in İslam Birliği Politikası ve Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetler", yüksek lisans tezi, Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

Osmanlı ve Türkistan tarihi için önemli bir boşluğu oluşturduğu düşünölen bu konu arşiv belgeleri ve basın malzemelerinin kullanılmasıyla doldurulmaya, eksik kalan bu hususlara katkıda bulunmaya çalışılmıştır. Öncelikle dönemin dış politikasına değinildikten sonra birinci bölümü oluşturan arşiv belgelerinde yer alan konuları ele almak daha uygun olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ ARŞİV BELGELERİNDE TÜRKİSTAN

1. GENEL HATLARIYLA DÖNEMİN OSMANLI DIŞ SİYASETİ (1876-1909)

Osmanlı Tarihi'nde bilhassa II. Abdülhamid (1876-1909) dönemi, hemen her yönüyle en çok tartışılan konulardan birini oluşturmakta ve en fazla hareketliliğin yaşandığı dönemlerin ilk sıralarında yer almaktadır. Şahsına münhasır bir devri ihtiva eden bu dönem, devletin bunalım içinde bulunduğu bir süreci oluşturmaktadır.

II. Abdülhamid'in tahta çıktığı ilk yıllarda devletin içinde bulunduğu durum son derece vahimdi. Balkanlar karışmış, isyanlar birbiri ardı sıra sürerken, devlet mali iflasını (1875) henüz ilân etmişti. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı yenilgisinin etkisi kendini göstermekteydi.¹⁰ İmparatorluk içinde halledilmesi gereken birçok ekonomik ve sosyal mesele varken dışarıda da Avrupa devletleriyle karşı karşıya kalınmıştı. Sultan Abdülhamid'in bu devletlere karşı koymak için elinde bulundurduğu maddî imkânlar karşı tarafa göre neredeyse yok denecek kadar az olduğundan, dış politikasını buna göre belirlemiş ve parçalanmamak için iktidarı boyunca onları oyalama politikası yürütmüştür.¹¹ Bu karışık ve zor süreçte çıkış noktası olarak, devlet içinde tam kontrolün sağlanması ve değişen dengelerin iyi takip edilmesi, yeni müttefikler bulunması ile denge politikaları izlenmesi yoluna gidilmiştir.¹² Sultan Abdülhamid, iktisadî ve askerî açıdan zayıf olan Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi sürecini uzatmak için devleti anarşiye sürüklemekten bir barış dönemi yaşatmayı bu barış döneminde de Osmanlı Devleti'ni iktisadî olarak kalkındırmanın yollarını aramayı çare olarak görmüştür. Bunun için Osmanlı Devleti üzerinde menfaatleri çatışan devletleri birbirine karşı oynamak suretiyle zaman kazanmaya çalışmıştır. Bu süre zarfında da hem eğitim yoluyla hem de iktisadî yatırımlar yoluyla devleti kalkındırmanın yollarını aramıştır.¹³

Sultan Abdülhamid, dış politikasını çatışma ve savaşın dışında kalmayı hedefleyen ve kendisince sağlam görünen diplomatik esaslar üzerine kurmuştur. Ancak aynı zamanda Avrupa Devletleri arasındaki rekabetten faydalanmak suretiyle varlığını

¹⁰ Vahdettin Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005, s. 25. Süleyman Kızıltoprak, *II. Abdülhamid Han'ın Dış Politikası ve Taşöz Operasyonu*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2011, s. 27.

¹¹ İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1990, s. 59.

¹² Kızıltoprak, *a.g.e.*, s. 27.

¹³ Cevdet Küçük, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1992, s. 21.

bu şekilde ve daha güvenli olarak sürdüreceğini öngördüğü denge siyasetine ağırlık vermiştir. Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya gibi dönemin büyük güçlerinin Osmanlı Devleti'ni kendi aralarında paylaşmaya kalktıkları bir dönemde ancak diplomasi yoluyla sonuç elde edebileceğini kaynaklar dile getirmektedir.¹⁴ Sultan Abdülhamid döneminin dış politikası değerlendirilirken, dönemin büyük devletlerinin Osmanlı Devleti'ne bakış açılarının özellikle göz önünde bulundurulması ve sultanın kişiliğinin de hesaba katılması gerekmektedir. Kaynaklarda Sultan'ın evhamlı ve ihtiyatlı kişiliğinin kendine özgü bir dış politika geliştirmesine sebep olduğu ifade edilmektedir.¹⁵

İmparatorluğun içinde bulunduğu bu zor dönemde her yabancı ülke ayrı ayrı değerlendirilmiş, ona göre uygun olan politika tercih edilmiştir. İngiltere, Fransa, İtalya ve Avusturya ile mücadele içinde olmuş, güç yetmeyeceği hissedildiğinde merkezden uzak bölgelerdeki çekişmelerde zaman zaman tavizler verilmiştir. Almanya ile doğrudan bir ihtilaf bulunmadığı için dostluk kurulmaya çalışılmış, Rusya ürkütölmekten kaçınılmış, dostluk ilişkileri sürdürülmüştür. Amerika ise o dönemde Abdülhamid tarafından fazla dikkate alınmamış, İstanbul'da büyükelçilik açma talebi yerine getirilmemiştir. İran ile ilişkiler mesafeli tutulmuş, sınıra yönelik tecavüzlerinde taviz verilmemiştir. Güney Doğu Asya ülkeleri ve Japonya II. Abdülhamid için her zaman iyi geçinilmesi ve dost olunması gereken ülkelerdir. Bu büyük devletlerle olan ilişkilerinde çoğu zaman onların arasındaki rekabetten faydalanıp toprak bütünlüğünü muhafaza etmeye çalışmıştır. Politikalarını uygularken devletin gücünü, imkânlarının sınırını bildiğinden barışçı bir politikayı tercih etmiştir.¹⁶

Sultan Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin ve hilâfetin Müslüman dünyasındaki kendine özgü ve bir benzeri olmayan mevkiinin farkındaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman nüfusu sadece yirmi milyon kadardı; ancak II. Abdülhamid'e göre yabancı güçlerin hakimiyeti altındaki topraklarda yaşayan diğer Müslümanların çoğunun gözleri İstanbul'a çevrilmişti.¹⁷ Siyasi olarak halifeden himaye beklenmesinin yanı sıra işgale uğrayan bu topraklardaki insanlar Osmanlı ülkesine göç

¹⁴ Kızıltoprak, *a.g.e.*, s. 25, 26.

¹⁵ Engin, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁶ *A.g.e.*, s. 28. II. Abdülhamid, bu dönemde dünya devletlerinin, politikalarının mevcut topraklarını genişletmek, daha önce kaybedilen yerleri geri alarak gücü arttırmak, toprağını koruyarak, ticaretini arttırmak düşüncelerinde yoğunlaştığını tespit etmiştir. Abdülhamid bu konudaki düşüncelerini şöyle dile getirmiştir: "Allah bize sulh ve sükûnet nasip etsin, hiçbir memleketin bizim kadar buna ihtiyacı olduğunu sanmıyorum." Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti", *Devr-i Hamid: Sultan II. Abdülhamid*, I, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 422.

¹⁷ Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, s. 324.

etmiştir. Kırım, Kafkasya, Balkanlar ve Afganistan gibi Türkistan'dan da Osmanlı topraklarına değişik zamanlarda göç edilmiştir.

Abdülhamid'in dış politikası içinde Türkistan'ı değerlendirirken Rusya'nın bulunduğu konumu dikkate almak gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nin pek çok konuda menfaatleri Rusya ile çakışmaktadır. Bu da Rusya'ya karşı temkinli davranmasına ve sert bir tutum sergileyememesine sebep olmuştur. Atılan adımlarda Rusya'nın tepkisi çekilmemeye gayret edilmiştir.¹⁸

Osmanlı Devleti, Müslümanların hâmisî olduğu inancını sağlam tutmaya özen göstermiş, nüfuzunu bu husus üzerinde yaymaya çalışmıştır. Türkistan ve Afganistan'dan gelen hanedan üyelerinin ve halkın sığınacak yer olarak halifenin himayesini seçmeleri bu nüfuzu yayan unsurlardan biridir. Bu noktada harcanan paralar devletin içinde bulunduğu dar boğazda gereksiz görünse de, halifenin Müslümanlar nezdindeki nüfuzunun ve güveninin sarsılmaması sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁹ Osmanlı Devleti, Müslüman coğrafyasının yardım isteyen her bölgesiyle ilgilendiği gibi Türkistanı da bu ilgisine dâhil etmiş, şartlar el verdiği ölçüde istenen yardımlar geri çevirilmemiştir.

1.1. Osmanlı Devleti'nin Siyaset Gündeminde Türkistan

Osmanlı Devleti, Türkistan yöneticilerini yakından takip etmiş, nerelere gidip kimlerle görüştikleriyle ilgilenmiştir. Örneğin, Tiflis Başşehbenderliği'nden 2 Ocak 1893 tarihinde gelen bir tahriratta Buhara Emiri'nin Tiflis'e gelişi ve burada yaptıkları hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Ziyaret ettiği yerler, kimlerle görüştüğü bildirilmiş, burada nasıl ağırlandığı anlatılmıştır. Emirin şerefine Tiflis tiyatrolarında oyunlar tertip edildiği eklenmiştir. Buhara Emiri'nin bu seyahatindeki asıl amacının memleketinin imparator tarafından himaye olunacağı dolayısıyla bizzat teşekkür etmek olduğu belirtilmiştir. Emirin, Tiflis'ten sonra Rusya'ya geçeceği söylenmiş, bu süre zarfında Emir'in yerine memleketin idaresini Türkistan Genel Valisi'nin oluşturduğu bir heyet tarafından sağlanacağı bildirilmiştir. Emir'in oğlunun ise hassa ordusuna kabul edileceği haberi verilmiştir.²⁰ 13 Şubat 1893'te Tiflis Başşehbenderliği'nden gönderilen bir başka belgede ise Buhara Emiri'nin Petersburg'dan Tiflis'e geçtiği, buradan Bakü'ye gideceği ve birkaç gün sonra da gemiyle Hazar Denizi'ni geçerek Uzunada'ya [şimdiki Türkmenistan'daki] uğrayacağı haber verilip Rus harb gemisine binerek gideceği

¹⁸ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1992, s. 336.

¹⁹ *A.g.e.*, s. 334.

²⁰ BOA., HR. TO., 348/99, 2 Ocak 1893 (13 Cemaziyelahir 1310).

söylenmiştir.²¹ Kırım taraflarındaki Hocabey Başşehbenderliği'nin gönderdiği belgede Buhara Emiri Seyyid Abdülahed [Abdülehad] Han'ın Hocabey'e geldiği ve oradan da Sivastopol'a gittiği bildirilmiştir.²² 19 Şubat 1893 tarihli belge de ise yine Buhara Emiri'nin Tiflis'ten ayrıldığı ve Rusya Devleti'ne olan sevgisini gösterir ifadeler beyan ettiği belirtilmiştir.²³

Başka bir belgede, Hokand Han'ı Seyyid Muhammed Ali Han'ın oğlu Muzaffer Han'ın yapacağı seyahat hakkında bilgi verilmiş ve birtakım kolaylıkların sağlanması istenmiştir. Muzaffer Han'ın Tiflis yoluyla Cidde'ye ve oradan da kendi memleketine geçeceği kaydedilmiştir.²⁴

Sadaret'ten Hicaz Vilayeti'ne gönderilen 29 Mayıs 1897 tarihli bir yazıda Buhara Emiri'nin büyük oğlunun hacca gitmek üzere Portsaid'de bulunduğu bildirilmektedir. Ardından bu zatın İstanbul'a uğramadan gittiği ve “hal ü şanı malum olduğundan” dolayı şüpheli görülen kimselerle temas ettirilmemesine özen gösterilmesi istenmektedir. Bu şahıs büyük ihtimalle Rus payitahtında eğitim görmüş ve Rus yetkilileriyle dostluk kurmuş olmalıdır. Payitahta uğramadan gitmesi de dikkat çekmiş ve muhtemelen hakkında olumsuz bilgiler edinilmiştir.²⁵

Osmanlı Devleti kendi vatandaşı olanların da Rusya ve Türkistan'daki faaliyetlerini yakından takip etmiştir. Bu bağlamda 21 Ocak 1908 tarihli belgede ilginç bir olay anlatılmaktadır. Aslen Dağıstan ahalisinden olup Bursa'da yaşayan, daha sonra oradan İstanbul'a ve ardından Türkistan'daki Hokand şehrine giden Resul adlı birinin yaptıklarından bahsedilmektedir. Otuz dokuz yaşlarında ve esmer tenli olarak tarif edilen bu kişinin Rusya'da “mugâyir-i sadakât” bazı hareketlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu tabirden onun Osmanlı tebaası olduğu, fakat Rusya'da bununla bağdaşmayan bazı işler yaptığı dikkat çekmektedir. Bu sebeple aynı belgede bu şahsın geri döndüğü takdirde üzerinin aranması ve eşyasına el konulması için polise ve deniz zabıtasına talimat verilmiştir.²⁶

Aynı konuda diğer bir belge (29 Şubat 1908) Resul'ün, Rusya'daki bu hareketlerinden ötürü Bursa'ya döner dönmez yakalandığı bildirilmektedir. Belgede bu kişinin Rusya'daki hal ve harekâtını ihbar eden raporun içeriğinin doğruluğu hakkında inceleme yapılması ve çıkacak sonuca göre işlemde bulunulması istenilmektedir.

²¹ BOA., HR. TO., 348/113, 13 Şubat 1893 (26 Receb 1310).

²² BOA., HR. TO., 348/ 107, 18 Şubat 1893 (1 Şaban 1310).

²³ BOA., HR. TO., 348/116, 19 Şubat 1893 (2 Şaban 1310).

²⁴ BOA., Hâriciye Nezareti Siyasi Kısım (HR. SYS.), 4/ 34, 18 Mayıs 1894 (13 Zilkade 1311).

²⁵ BOA., BEO., 690/ 51677, 7 Ekim 1895 (25 Rebiülahir 1313).

²⁶ BOA., Zabtiye Nezareti (ZB.), 382/ 87, 21 Ocak 1908 (8 Kanunısani 1323).

Dağıstanlı Resul'ün Rusya'da neler yaptığı açık olarak yazılmamışsa da, bunun Osmanlı Devleti aleyhinde bir şeyler olduğu anlaşılmaktadır.²⁷

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti gerek Türkistan'ı yöneten şahısları gerekse Türkistan topraklarına giden kendi tebaasını yakından takip etmiştir. Yukarıdaki örnekleri haylice çoğaltmak mümkündür.

1.2. Rusya'nın Bölgeye Yönelik Politikasının Takibi

Osmanlı yetkilileri sadece Türkistan'daki yerel yöneticilerin hareketlerini, nerelere seyahat ettiklerini değil, aynı zamanda buradaki ahalinin durumunu ve isyanları da takip etmiştir. Bu bağlamda edinilen bir malûmata göre 1884'te Rusya'nın Orta Asya'daki İslam tebaasına kibar, örf ve adetlerine saygılı davrandığı söylenmiş, Fransa ve İngiltere ile kıyaslanmıştır. Ancak aynı zamanda, bunun böyle gidip gitmeyeceği hakkındaki şüpheler de belirtilmiştir.²⁸

Osmanlı Devleti'nin, Rusya'nın Orta Asya'daki hareketlerini takip ettiğine delil olarak Bombay'daki Osmanlı Başşehbenderliği'nden gönderilen rapor ilginçtir. Raporda, Rusların Çarcu yoluyla önemli miktarda mühimmat ile erzak sevk ettikleri ve yine başka yerlerde [Merv ile Afgan hududu ve Buhara civarı] askerî hareketlerinin olduğu kaydedilmektedir.²⁹

Osmanlı yetkililerine bilhassa Tiflis Başşehbenderliği'nden gelen haberlerin hatırı sayılır mahiyette olduğu görülmektedir. Yine bu konuyla bağlantılı olarak, Rusya İmparatoru'nun Türkistan İslam ahalisinden camilerde yerel hükümet tarafından okutulması istenen dua hakkında bu şehbenderlikten gelen bir yazı görülmektedir. Osmanlı yetkilileri böyle bir emrin İstanbul'u ilgilendireceğini düşünerek rapor etmişlerdir. Emirnamenin içeriğinde Rus imparatoruna, imparatoriçeye, veliahdı ve diğer hanedan üyelerinin iyiliği ve sağlığı için dua edilmesi bildirilmektedir.³⁰ Bu tür dua zaten II. Katerina zamanından beri Tatarlarca uygulanmaktaydı. Tatar camilerinde, Rus hükümdardan Ak padişah diye bahsedilmekte, ona itaatin İslamiyet'in hükümlerinden biri olduğu, dolayısıyla Müslümanların da itaatinin gerekli olduğu Müslüman ulemâsınca halka duyurulmaktaydı. Görüldüğü üzere Rusların bu uygulaması yeni bir şey olmayıp İdil-Ural'daki durumun yeni zapt edilen Türkistan'da tatbik edilmesi anlamına geliyordu.

²⁷ BOA., ZB., 430/ 84, 29 Şubat 1908 (16 Şubat 1323).

²⁸ BOA., Y. PRK. TKM., 7/ 89, lef 1-3, 20 Ekim 1884 (29 Zilhicce 1301).

²⁹ BOA., Y. Hus., 219/ 29, lef 1-3, 19 Aralık 1888, (15 Rebiülevvel 1306).

³⁰ BOA., HR. TO., 347/ 75, lef 1,2, 21 Mart 1893 (3 Ramazan 1310).

Petersburg'daki Osmanlı Büyükelçiliği askerî ateşesinin Türkistan'daki Rus ordusunun yeniden düzenlenmesinden bahsettiği 1899 tarihli bir belgeye göre, Türkistan'daki Hazarötesi (Türkmenistan) ve Semireçye askerî dairelerinin (eyaletlerinin) birleştirilerek Türkistan askerî dairesi adı altında toplanacağı haberi verilmektedir. Belgede bunun ayrıntıları oldukça fazladır.³¹

Petersburg'daki Osmanlı Büyükelçisi, Orta Asya ile ilgili gelişmeleri dikkatle takip edip ilgili haberleri, yazışmaları İstanbul'a göndermekteydi.³² 9 Temmuz 1898 tarihli bir belgede Osmanlı'nın Petersburg elçiliği, Rusça gazetelerden edindiği haberleri Osmanlı Hâriciye Nezareti'ne göndermiştir. Bu haberlerden birine göre Orta Asya'nın Fergana eyaletinde İshak Muhammed Ali adlı Türkistanlının başkanlığında Ruslara karşı isyan edenlerin güya Osmanlı Devleti'ne bu konuda müracaat etmiş olduğu bilgisinin de yer aldığı iddia edilmekteydi. Diğer bir haber de ise, uzun yıllar Türkistan'da yaşayan Mösyö Boris adında bir Rus, isyanın sebebini yerel idarenin intizamsızlığına ve ahalinin İngilizler tarafından ihtilâle sevk ve teşvik edilmesine bağlamaktaydı. Metinde bu iki sebebin ayrıntıları verilmektedir. Burada İngilizlerin, ahaliye fesada düşürmek için çok miktarda para dağıttığı haberi de yer almakta, ayrıca Rus askerî idaresinin ahaliye karşı olan davranışlarının yarattığı hoşnutsuzlukların da isyana zemin hazırladığı belirtilmektedir.³³

29 Ağustos 1903 yılında Osmanlı Hâriciye Nezareti'ne, Batum Şehbenderliği'nden gönderilen bir rapor Orta Asya'nın durumu hakkında ilginç bilgiler içermektedir. Burada 1898'de Andican'da ortaya çıkan isyanın ayrıntıları ele alınmaktadır. Aslında bu bilgiler Aşkabad'da yayınlanan bir Rus gazetesinden alınmıştır. Batum Şehbenderi yazının başında “her ne kadar Orta Asya benim memuriyet alanımda olmasa da” diyerek yine de burada ortaya çıkan isyan hakkında malumat vermiş, bu olayları “ihtilâl” olarak tanımlamıştır. Şehbender, Osmanlı Devleti için son derece önemli olduğunu düşünerek bu bilgileri padişaha sunmayı görev saymıştır. Şehbender, Fergana olayları hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu yazı gönderildiğinde olayın üzerinden beş sene geçmiş bulunuyordu. Şehbenderin bu yazıyı göndermesinin sebepleri arasında vaktiyle bu konuda ne olup bittiğine dair açık bir bilgi edinilememiş olması ve dolayısıyla şehbenderin bu kadar ayrıntılı bir bilgiyi önemli görüp padişahı bundan haberdar etmek istemesi gösterilebilir. Yani bu, geçmişte olan

³¹ BOA., Y. Mtv., 193/ 32, lef 1, 2, 15 Temmuz 1899 (6 Rebiülahir 1317).

³² B.O.A., Y. Hus., 386/ 97, lef 1-4, 8 Temmuz 1898 (18 Safer 1316).

³³ BOA., Y. Mtv., 179/ 128, lef 1,2, 9 Temmuz 1898 (19 Safer 1316).

bir hadiseydi fakat her zaman için böyle bir olayın çıkması da söz konusu olabileceğinden bu bilgiyi paylaşmak istemiş olmalıdır şeklinde bir yorum yapılabilir.

Haberin içeriğinde 1898 yılında Orta Asya'daki Fergana eyaletinde daha önce görülmemiş bir ihtilâlin ortaya çıktığı ve "Muhammed Ali Halife" adlı isyancının sonunun feci bir şekilde bittiği anlatılmaktadır. Bundan sonra Türkistan'daki Rus taburunun, bu isyanın faillerini şiddetli bir şekilde cezalandırdığı ve ahali üzerinde etkili bir ders olsun diye birçok köyün tamamen tahrip edildiğini ve bunların yerine Rus köylerinin kurulduğu bildirilmektedir.

Şehbender bütün bu olayların Osmanlıların, Yunan zaferi günlerinin sonuna tesadüf ettiğini bildirdikten sonra Andican'da olayların tamamen durulmadığını anlatmakta ve buradaki bütün Rus halkının arasında korku olduğunu haber vermektedir. Yine *Turkestantskie Vedomosti* adlı resmî gazetede yer alan bazı bilgileride vermektedir. Buna göre yerli ahalden oluşan silahlı çetelerin ortaya çıktığı ve bunların başındaki "Gazi" adındaki bir şahsın yeşil bayrağı altında her taraftan ahalinin toplandığı belirtilmektedir.

Türkistan'daki Rus yöneticilerinin ahalinin her hareketine dikkat ettiği, Rus halkını silahlandırarak savunmaya hazırladığı, Rus askeriyesinin de seferberlik halinde olup en dehşetli isyanı bastırmaya yetecek güçte olduğu ve dolayısıyla yerli ahalinin yeni bir isyana cesaret edemeyeceği kanaatinin hakim olduğu ifade edilmiştir.

1888'den sonra bu isyanın şiddetle bastırılması sebebiyle halkta korku hakim olduğu, fakat bu sıralarda Afganistan Emiri Abdurrahman Han'nın Türkistan'a birkaç vaiz göndererek Ruslar aleyhine halkı galeyana getirmeye ve cihada davet etmeye başladığı belirtilmiş, bu vaizin hararetli çabalarına rağmen ahalde bulunan korku sebebiyle yeni bir isyana kalkışmalarının mümkün olmadığı bildirilmiştir.³⁴

Bilindiği üzere Rusya'nın Orta Asya'daki hakimiyetini genişletmesi bağlamında Osmanlı Devleti'nin çıkarları ile İngiltere'nin çıkarları örtüşmekteydi. Buna dair bir belgede Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin saldırmazlık (tedâfûf ve tecâvüzî bir ittifak) paktı oluşturmalarının gerektiği bildirilmektedir. Yine aynı belgede Rusya'nın Orta Asya'da tehlikeli bir şekilde genişlemesinden söz edilmektedir.³⁵

Osmanlı Devleti'nin, Türkistan'daki gelişmeleri yakından takip ettiğine dair başka bir belgede ise, yine benzer bir duruma rastlamak mümkündür. Bunun bir tezahürü olmak üzere 1906 yılı başlarında Türkistan'da ortaya çıkan karışıklıklar hakkında bilgi

³⁴ BOA, HR. TO., 358/ 68, lef 1-4, 29 Ağustos 1903 (5 Cemaziyelahir 1321).

³⁵ BOA., Y. PRK. AZJ., 49/ 37, lef 1-4, 17 Mart 1904 (29 Zilhicce 1321).

edinilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Petersburg'daki elçiliği olan biteni hikaye eden bir yazıyı merkeze göndermiştir. Yazının içeriğinden Türkistan'ın Merv, Aşkabad ve Taşkent şehirleri arasındaki telgraf ve demiryolu araçlarının kesintiye uğradığı anlaşılmakta, Merv şehrinde sıkıyönetim (idare-i örfi) ilan edildiği ve Türkistan'da hâlâ karışıklığın sürdüğü anlatılmaktadır. Üçüncü bir belgede, bu olayların 1905 Aralık ayından beri sürdüğü zikredilmekte, ancak olayların içeriği ve sebepleri konusunda herhangi bir malûmat verilmemektedir.³⁶

1.3. Osmanlı Devleti ile Türkistan'ın Karşılıklı Nişan ve Madalya Takdimleri

II. Abdülhamid döneminin tartışılan konularından birini nişan ve madalyaların dağıtılmasındaki artış oluşturmaktadır. Metin Erüreten'in ifade ettiği üzere bu konudaki farklı değerlendirmelerin önemli iki örneğine, Selim Deringil ile Jacob Landau'nun görüşlerinde rastlamak mümkündür. Landau, II. Abdülhamid döneminde hayli artan madalya ve nişanların, bu artışla beraber gerçek değerlerini kaybettiklerini ifade ederken, Deringil ise bu nişanların ve madalyaların sisteme dâhil etme amacının olduğunu ve sisteme dâhil edilme sembolleri arasında yer aldığını ileri sürmüştür.³⁷

Türkistan ile ilişkilerde de belli görevlere sahip kişilere nişan verilerek bu şahısların taltif edildiği, gönüllerinin kazanılmasına çalışıldığı görülmektedir. Bunlar arasında Özbekler Tekkesi Şeyhi Şeyh Süleyman Efendi'ye verilen nişan dikkat çekmektedir. Süleyman Efendi'ye hazırlanmış olduğu lügat dolayısıyla padişah tarafından mükâfat olarak dördüncü rütbeden Nişan-ı Âli-i Osmanî verilmesi uygun görülmüştür.³⁸

Bu nişanlardan bazen Türkistan'dan gelen hatırlı ve önemli şahsiyetlere de verilmekteydi. Mesela Hive hükümdarı Muhammed Rahim Han'ın amcazadesi [İsa Tura Han] misafir olarak İstanbul'a gelmiş ve ona birinci rütbeden Nişan-ı Mecîdî verilmiştir.³⁹ Yine Türkistan Çepni ahalisinden Şeyh Abdurrahman ve Abdülgani Efendilere dördüncü rütbeden Mecîdî Nişan-ı Ziyşanî verilmiştir.⁴⁰

Bu nişanlar sadece Osmanlı yönetimince verilmiyordu, aynı zamanda Türkistan yöneticilerinin de Osmanlı devlet erkânına nişan veya madalya verdiği de oluyordu.

³⁶ BOA., Y. Hus., 498/ 10, lef 1-3, 4 Ocak 1906 (8 Zilkade 1323).

³⁷ Metin Erüreten, *Osmanlı Madalyaları ve Nişanları*, çev. E. Uzsay, İstanbul: Destination Management Company, 2001, s. 333.

³⁸ BOA., İ. DH., 881/ 70269, 12 Nisan 1883 (4 Cemaziyelahir 1300).

³⁹ BOA., İ. DH., 1033/ 81394, 17 Haziran 1887 (25 Ramazan 1304), BOA., Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK.), 40/41, 26 Haziran 1887 (4 Şevval 1304).

⁴⁰ BOA., 1310 Sonrası İradeler Taltifat (İ. TAL.), 99/ 1314M-014, 19 Haziran 1896 (8 Muharrem 1314).

Buhara Emiri tarafından, Paris sefiri Ziya Paşa ve Petersburg sefiri Hüsnü Paşaya⁴¹ yine Buhara Emiri tarafından Mabeyn-i Hümayun Kâtibi Faik Beyefendi, Şûrâ-yı Devlet Azası Kara Todori Efendi, Yaver Faik Paşa ile Petersburg sefaretinden bazı kişilere verilen nişanlar örnek olarak gösterilebilir.⁴² Buhara Emiri'nin verdiği diğer nişanlar ise Şehremaneti mühendislerinden Ahmed Hamdi Bey'e⁴³, Dersaadet Senedat idaresi kayıt şubesinden Said Bey'e üçüncü rütbeden bir kıt'a altın nişandır.⁴⁴

Bunların yanı sıra çeşitli konularda hizmetleri ya da yardımları olan kişilere de bu nişanlardan verildiği görülmektedir. Mesela, Rumeli ve Anadolu hisarları arasında Mekke vapuru ile çarpışan Rusya vapurundaki Buhara hacılarını kurtaranlara iftihar madalyası verilmiştir.⁴⁵

Anlaşıldığı üzere gerek Osmanlı Devleti gerekse Türkistan yöneticileri tarafından verilen nişanlar ilişkilerin başka bir ayağını oluşturmuştur. Bu nişanlar ister politik isterse rutin kullanımı dâhilinde verilmiş olsun, netice itibariyle her iki durumda da ortada ileri düzeyde bir ilişkinin var olduğu gerçeği değişmemektedir. Bu nişanlar vasıtasıyla karşılıklı destek ve sadakat sağlanmaya çalışılmış olması da bir başka yönü oluşturmaktadır.

2. ARŞİV BELGELERİNDE OSMANLI-TÜRKİSTAN SOSYAL İLİŞKİLERİ

2.1. Türkistan'dan Osmanlı'ya Gelen Göçmenler

Osmanlı Devleti ile Türkistan arasındaki münasebetlerin önemli bir ayağını göçmenler meselesi oluşturmaktadır. Özellikle XIX. yüzyılda imparatorluğun uzandığı her noktadan olduğu gibi Türkistan coğrafyasından da göçler olmuştur. Ele aldığımız dönemde Osmanlı belgelerinde, Türkistan'dan gelen göçmenler için “muhâcir”, göç kelimesinin karşılığı olarak ise “muhâceret” ve “hicret” kelimeleri kullanılmıştır.

XIX. ve XX. yüzyılın karakteristik özelliği olan dinî ve siyasî göçlerin tipik örneğini Türkistan coğrafyasından Osmanlı topraklarına yapılan göçlerde görmek

⁴¹ BOA, BEO., 831/ 62325, lef 1-2, 28 Ağustos 1896 (19 Rebiülevvel 1314).

⁴² BOA, BEO., 836/ 62688, 8 Eylül 1896 (30 Rebiülevvel 1314).

⁴³ BOA, BEO., 2203/ 165192, 25 Ekim 1903 (3 Şaban 1321).

⁴⁴ BOA, BEO., 2219/ 166361, 15 Kasım 1903 (24 Şaban 1321). Buhara Emiri'nin, Devletin çeşitli kademelerindeki kurumlarda görevli bulunanlara nişan ya da madalya verdiği görülmektedir. Bunlarda ikili ilişkilerde apayrı bir yönü göstermektedir. Diğer örnekler için bkz. İ. TAL., 102/ 1314RA-00, 18 Ağustos 1896 (9 Rebiülevvel 1314). 102/ 1314 RA-08, 22 Ağustos 1896 (13 Rebiülevvel 1314). 103/ 1314RA-16, 6 Eylül 1896 (28 Rebiülevvel 1314). 114/ 1315M-100, 26 Haziran 1897 (25 Muharrem 1315). 145/ 1316Ra-13, 25 Temmuz 1898 (6 Rebiülevvel 1316). 376/ 1323Ş-036, 25 Ekim 1905 (25 Şaban 1323). 316/ 1321Ş-099, 8 Kasım 1903 (17 Şaban 1321). Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak bu konunun apayrı bir çalışma alanı oluşturacak kadar geniş olması nedeniyle bu kadar örneğin kafi olacağı kanaatindeyiz.

⁴⁵ BOA, DH. MKT, 924/ 1, 12 Ocak 1905 (6 Zilkade 1322).

mümkündür. Bu göçler, Rusya'nın Hive, Hokand ve Buhara Hanlıklarını ele geçirmesiyle vuku bulmuş ve süreç içerisinde artarak devam etmiştir. Bu göçlerle gelenler incelendiğinde, içlerinde ulemâ, öğrenciler ve Türkistanlı hanedan üyelerinin de yer aldığı görülmektedir. Göçlerle gelen nüfus, devlet tarafından uygun görülen yerlere nitelikleri de göz önünde bulundurularak yerleştirilmiştir.

Osmanlı Devleti hilâfet makamının kendisine yüklediği misyon ile siyasî şartların da el verdiği ölçüde kendinden yardım isteyen her bölgeyle ilgilenmeye çalışmıştır.⁴⁶ Bu hususta dikkat çeken noktalardan biri göçmenlerin kabulüdür. İmparatorluğun sınırları daraldıkça göçlerle birlikte Müslüman nüfusta artış olmuştur. Balkanlardan, Kafkaslardan, Kırım ve Orta Asya'dan milyonlarca insan İstanbul'a ve diğer Osmanlı topraklarına gelmeye başlamıştır. Sadece 1897 yılına ait çeşitli vilayet istatistikleri en az 65 bin kişinin Bulgaristan, Batı Rumeli, Rusya, Yunanistan, Bosna, Romanya ve Orta Asya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na geldiğini göstermektedir.⁴⁷

2.1.1. Türkistanlıların Osmanlı'ya Tabiiyet Başvuruları

1850'lerden sonra Rusya'nın Orta Asya'yı işgali, bundan önce İngiltere'nin Afganistan'ı ele geçirmesi ve yine aynı dönemlerde Çin'in kuzeydoğusundaki Doğu Türkistan topraklarını zapt etmesi, tâbiyyet sorunlarını ortaya çıkarmıştır. Bir kısım insanlar yabancı hâkimiyetinden rahatsızlık duyarak en büyük Müslüman ülke olan Osmanlı Devleti'ne iltica etmek ve Osmanlı tâbiyyetine geçmek istemişlerdir.

Osmanlı Arşiv belgelerinden, II. Abdülhamid döneminde Türkistan'dan Osmanlı vatandaşı olma hususunda pek çok talep geldiği ve devletin bu konudaki taleplere çoğu kez müspet yanıtlar verdiği görülmektedir. Buhara "Mutasarrıflığı"ndan, Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir belgede, 1894 tarihinde Buhara muhacirlerinden 76 kişinin Osmanlı ülkesine gelerek yerleşmek için yer talep ettikleri dile getirilmektedir. Belgeye göre aslında bunlar yüzden fazla kişidirler. Fakat bir kısmı Şam ve Hicaz'a yerleşip kalmak üzere bir yıl önce yola çıkmışlar ancak yolda birçok kayıp verdikten sonra Zor Sancağı'na gelmişlerdir. Buradan daha ileriye gitmeye mecalleri kalmadığı için geçici de olsa bu yerde bir müddet kalmaya karar vermişlerdir. Bu arada Zor Mutasarrıflığı'na müracaat ederek kendilerine yiyecek ve yer sağlanmasını talep etmişlerdir. Onlara yerleşme mekânı, ekip biçmek ve ev yapmaları için bir toprak verilmesi hususu Zor Sancağı idare meclisinde görüşülmüş, meclis bu konuda olumlu karar almıştır. Daha

⁴⁶ Azmi Özcan, *İngiltere, Arap Hilafeti ve Osmanlı Devleti (1876-1908)*, İstanbul: yy., 1995, s. 5.

⁴⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 153.

önce diğer muhacirlere yapılan yardım gibi bunlara da tohumluk ve çift hayvanı bedeli olarak 25.000 kuruş verilmesi ve ayrıca yeterli miktarda yevmiye tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁸ Bu muhacirlerin masraflarını karşılamak maksadıyla oluşturulan *Muhâcirîn Tahsisât-ı Umûmiyyesi* adlı fondan yararlanılacağı belirtilmiştir.⁴⁹

Bir başka belgede, Türkistan'dan gelen göçmenlerin Hama Sancağı'na bağlı Hamidiye Kazasındaki mirî arazide yerleşmeleri kararlaştırılmıştır.⁵⁰ 1899'da diğer bir belgede iskânı sağlanan kişilerin iâşesi için toplam 2.580 kuruşun verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu 75 kişiden yirmisi Şam'a gitmiş, üçü Zor'da kalmıştır. Devlet muhacirlere hasad zamanına kadar geçimlerini sağlayacakları imkânlar konusunda yardım etmiştir.⁵¹ Yine diğer bir belgede ise muhacirlerin bir an önce yerleştirilmesi, geçimlerini ve yerleşmelerini sağlayabilmeleri için 100.000 kuruş tahsis edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Suriye Valisinin telgrafnamesinde de teyit edildiği üzere bu kişilerin acil yardıma ihtiyaçları olduğu ifade edilmektedir.⁵²

1903 tarihli bir belgede Rusya tebaasından olup Osmanlı ülkesine gelen ve Hicaz'a gitmek niyetinde olan Buhara'nın Andican kasabasından Hacı Mirza Rahim b. Abdurrahman Hacı adlı kişinin eşi ve iki yaşındaki çocuğuyla beraber Rusya uyuğunu terk ederek Osmanlı uyuğuna geçmek istediği (bunu ziyadesiyle arzu ettiği belirtmektedir) görülmektedir.⁵³ Aynı şekilde, 1904'te Andican kasabasından başka bir aile daha Rus tâbiyyetinden çıkıp, Osmanlı tâbiyyetine girmeyi talep etmektedir.⁵⁴ Bunun yanı sıra *Muhâcirîn Komisyonunun* sadrazamlığa yazdığı ilgili bir yazıda muhacirlerin nerede yerleşmek istediklerinin de göz önüne alındığı hayli dikkat çekmektedir.⁵⁵

⁴⁸ “Sair muhacirine ihsan buyurulmakta olduğu gibi bunlara dahi münasib mikdar yevmiye i'tasıyle beraber tohumluk ve çift hayvanatı bedeli olarak yirmi beş bin guruşun sarfı emrinde taleb-i mezuniyeti havî Zor sancağı mutasarrıflığından tevarüd eden 13 Teşrinisani sene 310 tarihli telgrafname leffen takdim kılınmağla icra-yı icabı menut-ı müsaade-i aliye-i hazret-i sadaretpenahileridir” Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), İrade Dahiliye (İ.DH), 1318/ 1312.B/20, 25 Kasım 1894 (13 Teşrinisani 1310).

⁴⁹ BOA., İ.DH, 1318/ 1312.B/20, 25 Kasım 1894 (13 Teşrinisani 1310).

⁵⁰ BOA., BEO., A. MKT. MHM, 504/ 1, lef 4,7, 12 Kasım 1898 (27 Cemaziyelahir 1316).

⁵¹ Mali konulardaki ayrıntılar için bkz. BOA., BEO., A. MKT. MHM, 504/ 1, lef 3, 16 Ocak 1899 (4 Ramazan 1316).

⁵² BOA., İ. DH., 1365/ 1317 S/04, 11 Haziran 1899 (1 Safer 1317). Hama Sancağı'na tâbi Hamidiye kazasında iskân olunacak Mağrib ve Buhara muhâcirlerinin inşa ve iskânları için sarfına izin verilen meblâğın temini konusundaki belge için ayrıca bkz. BOA., DH. MKT, 2237/ 23, 23 Ağustos 1899 (15 Rebiülahir 1317). BOA., DH. MKT, 2241/ 66, 1 Eylül 1899 (24 Rebiülahir 1317).

⁵³ BOA., BEO., A. MKT. MHM, 524/ 14, lef 4, 30 Aralık 1903 (17 Kanunievvel 1319).

⁵⁴ Andicanlı Muhammed Ömer, validesi, cariyeleri, Andicanlı Margilanlı Mehmed Can b. Abdülkahhar, Andicanlı Hüseyin Ali b. Ömer Ali, biraderi Mehmed Can, Andicanlı Mehmed Ömer Mollahal Mehmed. Bkz. BOA., BEO., A. MKT. MHM, 524/ 14, lef 5, 6 Ocak 1904 (24 Kanunievvel 1319).

⁵⁵ BOA., BEO., A. MKT. MHM, 524/ 14, lef 2, 14 Ocak 1904 (25 Şevval 1321).

Diğer bir belgede ise 1904'te Osmanlı ülkesine göç eden Buharalılar konu edinilmektedir. Bağlı buldukları ülkeden izin almadan gelen 9 kişinin normal şartlarda kabul olunmaması gerekirken, bu kişiler için özel muamele yapıldığı, yetkililerin bu muhacirlere ayrıcalık tanıma niyetinde oldukları görülmektedir.⁵⁶ Bu 9 muhacir, *Muhâcirîn-i İslâmiye Komisyonu*'na dilekçe vererek Osmanlı tebaasından olmak, ülkeye yerleşmek ve bilhassa Bursa'ya iskân edilmek istemişlerdir. Dilekçedeki ifadeler bakıldığında, Osmanlı tebaası olmayı büyük bir istekle arzu ettiklerini ve Osmanlılığa gönülden bağlı olduklarını ifade etmektedirler. Bunların Osmanlı tâbiyyetine geçmesi durumunda, daha önceki tâbiyyetlerinin düşürülmesinin (Rusya tebaalığının bitmesi) Hâriciye Nezareti'ne yazılması bildirilmiştir. Osmanlı yetkilileri muhacirlerin uyuşu buldukları devletle de problem yaşamak istemiyorlardı. Dolayısıyla bu tâbiyyet değiştirme işlemlerinin usulüne göre yapılmasını istiyorlardı. Fakat bir taraftan da Türkistan'dan gelenlere daha sıcak davranma arzuları vesikalardan açıkça hissedilmektedir.⁵⁷

1904 tarihini taşıyan belgede Buhara ve diğer yerlerden izinsiz gelen muhacirler dikkat çekmektedir. Gelenlerden bazıları tek başına değil, aileleriyle geliyor, birçoğu da hac farızasını bu arada ifa ediyorlardı. Bunların ellerinden pasaportları alınmış, bunun yerine mürûr tezkiresi denilen bir seyahat belgesi verilmiştir. Şam'a gelen bu muhacirlerin normalde geldikleri yere gönderilmeleri gerekirken, bu defa da gelen muhacirler geri çevrilmemiş, Osmanlı ülkesine yerleşmelerine izin verilmiştir. Gelenlerin çoğunun maddi bakımdan varlıklı kişiler olmaması nedeniyle, eğer geri gönderilirlerse hem çok fazla masraflarının olacağı hem de ailelerinin perişan olacağı belirtilerek bu konuda müsamaha gösterilmiştir.⁵⁸

Sadaretten, Dâhiliye Nezaretine yazılan 1905 tarihli bir yazıda Suriye'ye, Buhara'dan ve diğer bazı yerlerden farklı zamanlarda muhacirlerin geldiği, bildirilmektedir. Bu muhacirler iskân, yevmiye ve tâyinât talebinde bulunmuşlardır. Belgede bu kişilerin izinsiz geldikleri için aslında geri gönderilmelerinin icâp ettiği belirtilmekte, fakat bunun önemli bir masrafa ve muhacirlerin perişan olmalarına sebebiyet vereceği bildirilerek bu hususta nasıl bir çözüm üretileceği

⁵⁶ BOA., Babıali Evrak Odası Sadaret Evrakı (BEO., A. MKT. MHM), 525/ 27, lef 1,2,5,6,18, 28 Ağustos 1904 (16 Cemaziyelahir 1322).

⁵⁷ A.g.b., lef 1,2,5,6,18.

⁵⁸ "Muhâcirînün reisi bulunan Hacı Ahmed namında bir Buharalı yirmi sene mukaddem Buhara'dan Karahisar-ı Sahib Sancağı'nda Aziziye kazasına hicret ve orada tavattun ve tehhül ile çocukları ve haremi ile kaza-i mezkureden aldığı mürûr tezkiresiyle Şam'a gelmiş ve şeref-i tabiyyet-i saltanat-ı seniyyeye ihraz eylediklerinden ve fakir hallerinden bahisle" BOA., BEO., A. MKT. MHM., 527/ 35, lef 1,2,3,5,7, 12 Ekim 1904 (2 Şaban 1322).

soruşturulmaktadır. Ardından, Sadaret'ten Maliye Nezareti'ne yazılan bir belgede, Suriye Vilayeti dâhilinde yerleştirilecek olan muhacirlerin ihtiyacı olan 500.000 kuruşun acilen ödenmesi için defterdarlığa talimat verilmesi istenmektedir. Muhacirlerin perişan vaziyette olduğu ve bunun için bir an önce gerekli paranın gönderilmesinin defterdarlığa bildirilmesi istenilmektedir.⁵⁹

Bir başka göç hikayesini ise 14 Ocak 1906 tarihli belgede görmek mümkündür. Buharalı Hacı Ahmed adlı biri yirmi sene önce Buhara'dan Karahisar-ı Sahib Sancağındaki Aziziye kazasına hicret etmiş ve burada evlenmiştir. Daha sonra ise çocukları ve haremi ile Aziziye'den bir süreliğine Şam'a geldiği, Osmanlı tâbiyyetine geçtiği bildirilmiştir. Bu şahıs ayrıca maddi durumları iyi olmadığı için bu vilayette uygun bir yere yerleştirilmelerini istemiştir. Fakirliklerinden dolayı yevmiye ve erzak verilmesini istediklerini ancak bu kişilerin hiçbir izin olmadan geldikleri için haklarında nasıl bir muamele uygulanacağı görüşülmüştür. Bu kişilerin yirmi sene önce memleketlerinden çıkıp Osmanlı ülkesini vatan edindikleri, şimdi ise îâdelerinin Osmanlı Devleti'nin şanına uygun olmayacağı kararı verilmiştir. Bu altı kişinin Şam'a yerleşmeleri uygun bulunmuştur.⁶⁰

1908 tarihinde Sibirya'daki Tobolsk Eyaleti'ne bağlı Tara kazasında yaşayan Buharalı ailelerden birçoğu Rusya'daki Osmanlı Sefareti'ne müracaatta bulunup Rusya'yı terk ederek Osmanlı ülkesine yerleşmeyi istediklerini bildirmişlerdir. Bu ailelerin isimlerini içeren bir liste gönderilmiş, şayet bu muhacirler kabul olunacak olursa Osmanlı ülkesine hangi sınırdan girecekleri sorulmuştur.⁶¹ Bu insanların durup dururken neden göç etme ihtiyacı duydukları sorusu akla gelebilir. Osmanlı'ya daha önce buradan göç eden Abdürreşid İbrahim benzeri kişilerin teşviki olmuş olabileceği gibi, bağlı buldukları yönetimden duyulan memnuniyetsizlikler de insanları göçe sürüklemiştir.

Göç eden bu kişilerin isimlerinin yer aldığı listede aile olarak göç edildiği ve bu yüzden her yaştan insanın bulunduğu anlaşılmaktadır. Göçmenler cinsiyetlerine göre sınıflandırılmış, isimlerinin karşısına yaşları yazılmış ve nereden geldikleri belirtilmiştir. Bu şekilde on dokuz ailenin listede yer aldığını görmekteyiz. Soyadlarında Rusların kullandığı -of, -ev gibi takılar bu dönemde görülmektedir.⁶² Ayrıca göç

⁵⁹ BOA., BEO., A. MKT. MHM, 528/ 3, 27 Ekim 1905 (27 Şaban 1323).

⁶⁰ BOA., MV., 112/ 67, 14 Ocak 1906 (8 Zilkade 1323).

⁶¹ BOA., DH. MKT., 2670/ 36, lef 1, 2. 26 Kasım 1908 (2 Zilkade 1326).

⁶² BOA., DH. MKT., 2670/ 36, lef 1, 2. 26 Kasım 1908 (2 Zilkade 1326).

edenlerin içlerinde siyâsîler, din adamları ve öğrenciler gibi çeşitli meslek erbâbından kişiler bulunmaktadır.

Göç konusu öyle yaygın hale gelmiştir ki hacca gitmek için gelen kişilerin yanlarında hanımları ve çocukları olduğu için Osmanlı Devleti'ne kaçak olarak girip burada yerleşecekleri izlenimini doğurmuştur. Osmanlı ülkesinde görülen çok sayıdaki Buharalının hangi amaçla burada buldukları hususunda Zaptiye Nezareti'nden bilgi istenmiştir.⁶³ Bunun üzerine Zaptiye Nezareti açıklama yapmıştır. Buhara ve civarından her sene birkaç bin kişinin hacca gitmek için İstanbul'a geldiğini, bu sene de yaklaşık 2 bin kişinin gelmiş olduğunu ve bunların çoğunun vapur buldukça ülkelerine gittiklerini, 340 kadarının kaldıklarını ve bunların da vapur buldukça gitmek üzere iskelelere yakın hanlarda ve zabıtalara gözetimi altında ikamet ettiklerini belirtmiştir.⁶⁴

Başka bir belgede Mağrib ve Buhara'dan toplam 740 kişinin geldiği ve bunlara iâşe ve iskânları için devletin maddi yardımda bulunduğu bildirilmektedir.⁶⁵

Göçle ilgili arşiv dosyalarından elde edilen bilgilere göre Mağrib, Cezayir, Girit, Kafkaslar ve Balkanlardan gelen muhacirlere kolaylık gösterildiği, yevmiye tahsis edildiği ortaya çıkmaktadır. Buradan anlaşılıyor ki Osmanlı'nın o dönemdeki dış politikasında kasıtlı bir amaç için değil Müslüman kardeşliğinin ya da Halifelik misyonunun yüklediği sorumlulukları yerine getirdiğini göstermektedir. Türkistan muhacirlerine gösterilen sıcak ilginin de bu bağlamda değerlendirilmesi gerekmektedir. Bazı muhacirlerin ihtiyaçlarını duyurmak üzere en üst makamlara kadar ulaşabildiklerine de rastlamak mümkündür. Bu durumda Osmanlı Devleti'nin muhacirlere tabir caizse koşulsuzca kucak açtığı izlenimi doğmaktadır.

2.1.2. Türkistanlı Göçmenlere Yapılan Yardımlar

Göçmenlerle ilgili başka bir yön geçim sıkıntısı ve işsizlik gibi sebeplerle yardım talepleridir. Bu gibi durumlarda üst düzey makamlara ulaşarak ve dilekçe vererek yardım talebinde bulunanlar olduğu görülmektedir. Meselâ, 1894 tarihli bir belgede Hive'den Osmanlı ülkesine göç edip İzmir'de yaşamakta olan bir aile geçim sıkıntısı sebebiyle zor durumda kaldığı belirtilmiştir. Hacı Abdüsettar adlı bu şahıs

⁶³ BOA., DH. MKT., 2570/ 122, 24 Aralık 1901 (11 Kanunievvel 1317).

⁶⁴ BOA., BEO., 1767/ 132478, 23 Aralık 1901 (12 Ramazan 1319).

⁶⁵ “yedi yüz kırk nefer Mağrib ve Buhara muhacirlerinin mesarif-i iâşe ve iskanları için sarfına me'zuniyet verilen yüz bin gurus” BOA., BEO., A. MKT. MHM, 504/ 1, lef 8, 6 Mayıs 1909 (15 Rebiülahir 1327). Şam'da bulunan Mağrib ve Buhara muhacirlerinin Hama Sancağı'nın Hamidiye kazasındaki arazide iskânlarıyla yiyecek ve diğer masraflarının ödenmesi hakkında çeşitli zamanlardaki belgeler için bkz. BOA., İ.DH., 1365/ 1317 S/04, 11 Haziran 1899 (1 Safer 1317). BOA., Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH., MKT.), 2296/ 143, 15 Ocak 1900 (13 Ramazan 1317).

yaşlılığından ve kimsesizliğinden de bahsederek belli bir eğitim almış olan (belgede “okur-yazar takımından” olduğu belirtilmektedir) yirmi yedi yaşındaki oğlu Ahmed için belediyede çavuşluk memuriyeti verilmesini istemiştir. Buna dair Dâhiliye Nezareti’nden Aydın Vilayeti’ne yazılan bir belgede adı geçen gencin işe alınmasında bir sakınca bulunmadığı takdirde kendisinin istihdam edilmesinin uygun olduğu ifade edilmiştir.⁶⁶

Başka bir belgede Zor’a yerleştirilen 76 Buharalı muhacirin hasad mevsimine kadar geçimlerini sağlayabilecekleri mali yardımların yapılması kararlaştırılmıştır.⁶⁷ Muhacirlerin ihtiyaçlarının belediye tarafından sağlandığı, ancak durumun böyle devam etmesi halinde belediye sandığının gelirinin yetersiz kalacağı ve muhacirlerin ekim işlerinde araç gereç lazım olacağı bildirilerek gerekli tedbir bâbında tahsisat verilmesi talep edilmiştir. Buna ek olarak bu muhacirlerin durumlarının perişan vaziyette olduğu bildirilmiştir.⁶⁸

2 Mayıs 1899 tarihli Dâhiliye Nezareti’nden Suriye Valiliği’ne gönderilen telgrafta Buhara muhacirlerinin ne zaman ve nereden geldikleri, bu kişilerin Zor’dan gelen muhacirler mi yoksa izinsiz olarak mı geldikleri soruluyordu.⁶⁹ Buhara’dan gelip Zor’a yerleşen oradan da Şam’a giden muhacirlere devlet tarafından maddi yardımda bulunulmuştur.⁷⁰ Bunlardan Zor’da kalmayı tercih eden üç hane için alınacak çift edevatının parasının havalenamesinin bulunamadığından acilen bulunması istenmiş,⁷¹ bunun üzerine Zor’da yaşamayı tercih eden bu üç hane için alınacak çift edevatı için 2.185 kuruş gönderilmiş, aylık 150 kuruştan Mayıs sonuna kadar 1.800 kuruş yevmiye verilmesi kararlaştırılmıştır.⁷²

Başka bir belgede 1901’de İstanbul’a ailesiyle birlikte hicret eden Mümin adlı gencin mimarî sanatlar alanında becerisi olmasından dolayı bu tür işlerde istihdamının sağlanması hakkında bilgi edinilmesi bildirilmektedir.⁷³

⁶⁶ BOA., Hâriciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR. MKT.), 375/ 71, lef 1,2, 16 Mayıs 1895 (21 Zilkade 1312).

⁶⁷ BOA., İ.DH., 1343/ 1314.Ş/11, 6 Ocak 1897 (2 Şaban 1314). Ayrıca bkz. BOA., DH. MKT., 2207/ 19, 29 Mayıs 1899 (18 Muharrem 1317). Ekmek ücretlerinin verilmesi hususunda bkz. BOA., DH. MKT., 2181/ 40, 23 Mart 1899 (11 Mart 1315).

⁶⁸ BOA., BEO., 902/ 67589, lef 1-5, 27 Ocak 1897 (15 Kanunısani 1312).

⁶⁹ BOA., Dahiliye Nezareti Evrakı (DH. MKT.), 2196/ 22, 2 Mayıs 1899 (21 Zilhicce 1316).

⁷⁰ BOA., DH. MKT., 2233/ 56, 15 Ağustos 1899 (7 Rebiülahir 1317).

⁷¹ BOA., DH. MKT., 2268/ 56, 10 Kasım 1899 (6 Recep 1317).

⁷² BOA., DH. MKT., 2285/ 48, 17 Aralık 1899 (13 Şaban 1317). Bkz. BOA., DH. MKT., 2318/ 82, 15 Mart 1900 (13 Zilkade 1317).

⁷³ BOA., DH. MKT., 2481/ 107, 9 Mayıs 1901 (20 Muharrem 1319).

2.1.3. Göçmenlerin Askerlikle İlgili Problemlerinin Çözümü

Göçmenlerle ilgili meseleler iskânları, yevmiyeleri, tarım yapabilmeleri için alet ve hayvanların temin edilmesi ile bitmiyordu. Bu kişilerin askerlik mükellefiyetleri diğer bir problem alanını oluşturuyordu. Nitekim 1907 tarihli belgede Buhara'dan Konya'ya gelip nüfusa kayıt olup Osmanlı vatandaşı olmak isteyen kişiler hakkında askerlikle ilgili bir takım kararların geçerliliği bildirilmiştir. *Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi* kararına atıfta bulunulmuş [ahz-ı asker kanunu] askerliğe alınma ile ilgili kanunun otuz ikinci maddesinde ecnebi devletlerin tebaasından olup Osmanlı Devleti'nin askerî mükellefiyeti altında bulunan bir yerine gelip burayı vatan edinip evlenenlerin –İran tebaası dışında- çocukları ecnebi devlette bulundukça askerlikten muaf olduklarının yazılmasına karşın bu gibi ecnebi devletlerden gelenlerin babaları gerek ecnebi devletlerin tâbiyetinde bulunan gerek bulunmayan askerlik hizmetinden azilleriyle yalnız orada doğan çocuklarının askerlik hizmetiyle yükümlü olmaları gerektiği bildirilmiştir. Bu konuda Buharalılar ile aynı şartlarda olanlara buna göre muamele olunacağı ve nüfus tezkiresi verileceği bildirilmiştir. Adana'ya gelmiş olan Buharalılar hakkında bu şekilde muamele edileceği söylenmiştir.⁷⁴

Osmanlı askeriyesine kabul edilen isimlerden biri de Sürehan Bek'tir. 24 Nisan 1881 tarihli belgede Kırgız [Kazak] kökenli bir Rus subayı olduğu söylenen bu kişi, Batum'dan Trabzon'a gelmiş, Osmanlı memleketine sığınmak istediğini ve Osmanlı ordusunda hizmet etmek arzusunda olduğunu beyan etmiştir. Bu talebi kabul edilen Sürehan Bek'in kendisine yüzbaşılık rütbesi verileceği sırada Rusların Ayastefanos'a geldikleri bir zamanda kaçarak Rus ordusuna dâhil olduğu anlaşılmıştır. Belgede bundan sonra bu şahsın divan-ı harbe verildiği ve burada sorguya çekildiği belirtilmektedir. Sorgu sırasında kendisinin Sibiryâ bölgesindeki Tom[sk] eyaleti ahalisinden olduğu, 12 yaşındayken Moskova'daki Rus askerî okuluna girdiği, bundan altı sene sonra bazı hastalıklara yakalanması dolayısıyla bilgi vermeksizin hava değişimi yapmak ve ülkesine dönmek üzere on ay müddetle İstanbul'a gitmek için izin istediği ve Hicaz'a gitmek üzere ailesiyle beraber İstanbul'a geldiği görülmektedir. Dersaadet'te maddi sıkıntı içinde olduğundan 1 Aralık 1875 tarihinde gönüllü olarak ve Abdullah oğlu İbrahim adıyla hassa ikinci taburuna nefer olarak kaydolmuş ve o sırada Karadağ'da görevlendirilmiş, İstanbul'a dönüşte onbaşı rütbesi kendisine verilmiştir.

⁷⁴ BOA., DH. MKT., 1163/ 34, 1 Mayıs 1907 (18 Rebiülevvel 1325). Ayrıca bkz. BOA., DH. MKT., 242/ 26, 28 Mayıs 1894 (23 Zilkade 1311).

Ancak 30 Mayıs 1877 tarihinde taburunda kimseye haber vermeksizin Kars'a kaçmış, Kars kumandanına sığınarak bir müddet onun emir çavuşluğunu yapmıştır. Buradan İstanbul'a dönüp bu paşanın da tavsiyesiyle "hassa-i atfık" onuncu alayının ikinci taburunun üçüncü bölüğüne 4 Temmuz 1878 tarihinde mülâzım-ı sani (asteğmen) rütbesiyle tayin olunmuştur. Bu taburla beraber Çatalca civarına giderek orada bulunduğu sırada Rus subaylarından daha önceden tanıdığı kimselerle görüşmüş, memleketinde kalmış olan annesinin maddî sıkıntı çekmekte ve son derece üzüntülü olduğunu, memleketindeki arsaya hükümetçe el konulduğunu haber alması üzerine bu toprağı geri almak ve ailesini alıp dönmek üzere üç defa izin istediğı halde cevap alamadığından, Rusya subaylarının kendisini koruyacağına dair güvence vermeleri üzerine İstanbul'dan kalkan bir Rus şirketi vapuruyla birkaç Rus subayıyla birlikte Hocabek'e firar etmiştir. Orada polis sorgusundan kendisini korumak için yüzbaşı rütbesiyle Osmanlı subayı olduğunu, daha önce Rusya askeri okulundayken izin alarak İstanbul'a geldiğini ve nasıl olduysa oradan ayrılamadığını, şayet kabul olunursa aynı rütbeyle Rusya Devleti hizmetinde bulunmak istediğini bildirmiştir. Hocabek kumandanlığından verilen izin üzerine yüz başılık rütbesi almış ve Sibiry'a'daki alaylardan birinde görevlendirilmiştir. Ancak İslam Devleti hizmetindeyken, oradan firar ederek Hıristiyan Devleti ordusuna katılmasına validesi razı olmamış, sürekli serzenişte bulunup gücenip darıldığından geri dönmeye mecbur kalmıştır. Bu defa, oradan da firar ederek Batum yoluyla Trabzon'a gelmiş, bu sırada firkada sınav olduğu sırada Türkçe bildiğini saklaması ve kendisini doğrudan Rus subayı firarisi olarak gösterdiği anlaşıldığından, işlediğı bu suçun karşılığı olan cezaya çarptırılmıştır. Bu durumda Osmanlı askerî görevinden çıkarılması ve altı ay hapsedilmesi gerekirse de bu şahsın yüzbaşılık rütbesine nail olması dolayısıyla kendisine nasıl bir ceza verileceğı hususu divân-ı harbe havale edilmiştir.⁷⁵

2.1.4. Göçmenlerin Hukukî Durumlarına Dair Tartışmalar

Yazışmalarda en çok dikkat çeken hususlardan biri Türkistan coğrafyasının büyük bir kısmının Rus, bir kısmının Çin ve Kuzey Afganistan'ın ise İngiliz yönetimine geçmesinin ardından, bu ülkelerde yaşayan ahaliye ne şekilde muamelede bulunulacağı konusudur. Bu noktada ecnebi ülke vatandaşı gibi mi, yoksa eski usullere göre mi davranılacağı görüşülmüş, bu konudaki tereddütler neticesinde durum hukuk

⁷⁵ BOA., Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı Bölümü (Y. Mtv.), 6/ 19, 24 Nisan 1881 (24 Cemaziyevvel 1298).

müşavirlerine sorulmuştur. Bunun yanı sıra diğer bir tereddüdü ise, bu yerlerin ilhakından önce Osmanlı tebaası olan kişilerin durumu oluşturmaktadır.

Bu konuyla ilgili bir örneği Suriye'deki İngiltere ve Rus konsoloslarının iddialarında görmek mümkündür. Rusya; Buharalılar, İngiltere ise Afganistan ahalisi için kendi tebaaları olduğunu öne sürüyorlardı. Bunun üzerine Suriye Valisi merkeze telgraf gönderip bu hususa açıklık kazandırılmasını istemiştir. Ardından Osmanlı Devleti, bu işi hukuk müşavirlerine havale etmiş, onlar da bu konudaki görüşlerini bildirmiştir. Buna göre, Osmanlı ülkesinde yaşayan Afganlılar ve Buharalılar, Rusya ve İngiltere tebaası sayılmayacaklardı. Ancak ülkelerinin ilhakından sonra gelenler bunun dışında tutulmuştur. Buhara Hanlığı ve Afganistan henüz müstakil iken oradan gelip Osmanlı ülkesine yerleşen Buharalı ve Afganistanlıların, Osmanlı kanunlarının himayesi altında olmaları gerektiği belirtilmiştir. Belgede İngiltere ve Rusya konsoloslarının iddialarının hiçbir şekilde haklı olmadığı da belirtilmektedir.⁷⁶

Başka bir belgede aslen Afganistan ahalisinden Hacı Habib adındaki şahsın otuz beş seneden beri Bağdat'ta ikâmet ettiği bildirilmiş ve burada bulunan diğer Afganistan, Belucistan, Hive ve Buhara ahalisinden olan kişiler hakkında nasıl muamele yapılacağı görüşülmüştür. Hacı Habib adlı bu şahsın İngiltere himayesini talep ettiği iddia edilmesi üzerine hukuk müşavirleri bu konuyu ayrıntılarıyla açıklamış, bu kişinin “İngiltere himayesini asla hak ve salâhiyeti yoktur” şeklinde durum karara bağlanmıştır.⁷⁷

Netice itibarıyla Osmanlı Devleti'nin bu göçler karşısındaki tavrının ne olduğu sorusunun cevabı, özellikle *Türkistân-ı Rusî ve Türkistân-ı Çini*'den gelen muhacirlere karşı nasıl bir tavır sergilediği konumuz açısından önemlidir. Belgelerden gördüğümüz kadarıyla, Osmanlı Devleti ele aldığımız bu dönemde tâbiyyet isteyen insanları geri çevirmemiş, kimi zaman devletçe uygun görülen yerlere muhacirleri yerleştirmiş, kimi zaman ise muhacirlerin isteklerini dikkate almıştır. Ayrıca muhacirlerin pek çoğunun izinsiz geldikleri belgelerde görülmektedir. Buna rağmen Osmanlı Devleti bu muhacirleri geri göndermemiş, yanlarında hanımları ve çocuklarının bulunması, hallerinin perişan vaziyette olması gibi insanî sebeplerle Osmanlı ülkesinde yerleşmelerine müsaade etmiştir. Osmanlı yetkilileri muhacirlerin mensup oldukları devletle de problem yaşamak istememişlerdi. Dolayısıyla tâbiyyet değiştirme

⁷⁶ BOA., Hâriciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.), 365/ 86, 27 Ocak 1881. Ayrıca bkz. BOA., HR. TO., 369/ 98, 1 Ocak 1886.

⁷⁷ “Bağdad'a gelerek otuz beş seneden berü orada ihtiyâr-ı ikamet itmiş olduğu cihetle kendüsünün İngiltere himayesini talebe asla hak ve salâhiyeti yoktur.” BOA., Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.), 2505/ 15, lef 1-4, 20 Mayıs 1886 (16 Şaban 1303).

işlemlerinin usûlüne göre yapılmasını öngörüyorlardı. Ancak diğer taraftan da göç eden bu kişilere sıcak davranma arzuları vesikalardan hissedilmektedir.

2.2. Türkistanlı Öğrencilerin Tahsil Amacıyla İstanbul'a Gelişleri

Osmanlı Devleti ile Türkistanlılar arasındaki ilişkilerde dikkat çeken bir diğer konu eğitim alanındadır. Burada en çok bilinen ve ilgi gören husus, eğitim için Osmanlı ülkesine gelen öğrencilerdir. Bu öğrencilerin tahsil için Osmanlı okullarına yönelmeye başlamalarının tarihi arka planında yatan etkenleri kısaca şu şekilde belirtmek mümkündür: XVIII. yüzyılın sonundan XX. yüzyılın başlarına kadar Rusya Türkleri, Buhara medreselerinde tahsil görüyorlardı. Sonra yine kendi yurtlarına dönüp köylerinde veya şehirlerinde medrese açmakta ve Buhara'da öğrendiklerini burada kendi öğrencilerine aktarmakta idiler. Ancak XIX. yüzyılın sonlarına doğru Buhara tipindeki medreseler, Rusya'da değişen hayat şartları ve Rus eğitim kurumlarının da tesiriyle eski önem ve itibarlarını gittikçe kaybetmeye başladı. Buhara'daki eğitim sistemi kıyasıya eleştirilmiş ve ilim tahsil etmek isteyen gençlerin artık Buhara yerine, bir kısmı Rus okullarını tercih ederken diğer bir kısmı ise İstanbul ve Mısır'a yönelmiştir.⁷⁸ Bunda Buhara'nın XIX. yüzyılda neredeyse dış dünyadan soyutlanmış olması; Batı'ya uzak ve geniş çöllerle çevrilmiş bulunması, ilaveten buradan geçen ticaret yollarının da âtıl duruma düşmesi gibi sebepler etkili olmuştur. Bu da, beraberinde eğitim ve pek çok alanda gerçekleşen yenilik hareketlerinin Orta Asya'da zemin bulamamasına sebebiyet vermiştir.⁷⁹

Tezimizin bu kısmının Türkistan'dan İstanbul'a gelen öğrencilerden oluşmasını planlarken, ve bu bağlamda arşiv belgelerini tasnif ederken bunların sadece tahsil görmek için Osmanlı ülkesine gelen Türkistanlı talebelerle sınırlı olmadığı ortaya çıktı. Türkistanlı zenginlerin Osmanlı okullarına yardım ettiklerine dair belgelerin bulunmasının yanı sıra Osmanlı Devleti'nin Türkistan'daki eğitim faaliyetleriyle de ilgilendiği; Rusya'nın bu alandaki tutumunu dikkatle izlediği görülmektedir.

2.2.1. Rusya'nın Türkistanlı Öğrencilere Karşı Tavrı

Osmanlı Devleti'nin dış politikasındaki çeşitli bilgileri ya da haberleri ilgili yerlerde görev yapan sefâretleri veya şehbenderlikleri vasıtasıyla edindiği görülmektedir. Nitekim Petersburg'daki Osmanlı sefâreti de Rus basınındaki Osmanlı

⁷⁸ Ahmet Kanlıdere, "Eğitim Merkezli Etkileşim: Osmanlı ve Rusya Türkleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VI/12 (2008), s. 293-294.

⁷⁹ Ahmet Kanlıdere, "Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, II/1 (2004), s. 154.

Devleti'ni ilgilendiren haberleri toplayıp merkeze bildirmektedir. Bu tür haberlerden bir tanesi *Sen Petersburg* [*Sankt Petersburg* olmalı] gazetesinde 1894 tarihinde yayınlanmıştır. Haberin tercümesini ayrıntılı bir şekilde veren belgeden öğrendiğimize göre Hive ve Buhara Hanlıkları, Rus dilini kendi tebaaları arasında yaymak istediklerini belirtmişler, bunun için Hive ve Buhara şehirlerinin önde gelen medreselerinde Rus dili öğretimi için “mahsus şubeler” kurulmasını Rus hükümetinden talep etmişlerdir. Rusya’da buna karşılık Hive ve Buhara’nın belli başlı medreselerinde Rus dili öğretmek için sınıflar oluşturulması (Rus lisanı için mahsus şubeler tesisi) hakkında karar almıştır.⁸⁰ Türkistan’da olan bu gelişme Osmanlı büyükelçisinin ilgisini çekmiş ve bu durumu İstanbul’a bildirme ihtiyacı duymuştur.

Yine Petersburg’daki Osmanlı Büyükelçiliği tarafından Osmanlı Erkân-ı Harbiyesine gönderilen bir yazıda Rusya’nın, Orta Asya “müstemlekâtında” bulunan Müslüman çocuklarının tahsil için İstanbul’a gönderilmesinin yasaklandığı bildirilmiştir. 1897 tarihli belgede Rus resmî matbuatında yer alan bu tür rivayetlerin gerçek olmadığı ileri sürülmüş ve yazı tekzîb edilmiştir. Rusya, Türkistanlı öğrencilerin İstanbul’a gelmelerinin yasak olmadığını, ancak İstanbul’da eğitim alabilmeleri için bazı şartların yerine getirilmesi gerektiği şeklinde bir cevap vermiştir.⁸¹ Rus hükümetinin bu tür haberlerden rahatsızlık duyduğu ve böyle bir açıklama yapma gereğini hissettiği anlaşılmaktadır. Ancak daha önceki bilgilerden Rusya’nın Türkistan’dan Osmanlı ülkesine öğrenci gönderilmesini pek hoş karşılamadığı, doğrudan yasaklamasa bile dolaylı yoldan işi zorlaştırdığı bilinmektedir. Bu davranışın sebebi, Rusya’nın Türkistanlı gençlerin Osmanlı tesirine maruz kalacakları endişesinden kaynaklanmakta olup onları Osmanlı etkisinden uzak tutmaya çalışmak istemesi olabilir.

2.2.2. İstanbul Mekteplerindeki Türkistanlı Öğrenciler

Ele aldığımız dönemin arşiv belgeleri incelenirken Osmanlı ülkesinde eğitim almak isteyen Türkistanlı öğrencilerden haylice talep olduğu dikkat çekmiştir. Örneğin, 11 Kasım 1904 tarihli bir belge Doğu Türkistan’ın (belgede Türkistân-ı Çinî olarak geçmektedir) merkezi olan Kulca ve Kaşgar taraflarından gelen dört öğrencinin İstanbul’daki Hamidiye Mektebi Âlisi’ne kabul edilmeleri konusundadır. Kulca’da eğitim veren Mekteb-i Hamidi-i Hüseyinî müdürü Muhammed Masum Bey, Osmanlı

⁸⁰ BOA., Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A. HUS.), 290/ 83, lef 1-3, 19 Şubat 1894 (13 Şaban 1311).

⁸¹ BOA., Y.Mtv., 152/ 14, lef 1,2, 9 Mart 1897 (5 Şevval 1314).

Padişahı ve İslam Halifesine bu hususta teşekkürlerini sunmaktadır. Ayrıca bu öğrencilerin mektep dâhilinde ikametleri içinde şükranlarını eklemektedir. Kulca'dan mezun olan bu dört öğrenciyi İstanbul'daki Hamidiye Mektebi Âlisi'ne kaydedilmek üzere bu müdürün aracılık yaptığı anlaşılmaktadır.⁸² Muhammed Masum'un kim olduğuna dair bilgileri Ahmed Midhat Efendi'den öğrenmekteyiz. Bu zât, Doğu Türkistan'da bir usûl-i cedit mektebi açmış faal bir kişidir. Midhat Efendi, Muhammed Masum Efendi ile çok sık görüşüğünü belirtmektedir.⁸³

Bu gençlerin maddi ihtiyaçlarını karşılayan ve onların Osmanlı ülkesine gitmesini sağlayan kişi, Kulca ve Kaşgar ayânından Bahaeddin Bay idi. Bahaeddin Bay (1851-1928) kardeşi Hüseyin Musabay gibi eğitim gönüllüsü bir insandı. Özellikle 1910-15 arası Musabay kardeşlerin altın devridir. Bahaeddin Bay, Çin Türkistanı'ndan seçtiği birçok talebeyi kendi parasıyla İstanbul'a göndermiş; harbiye, tıbbiye mekteplerinde ve Galatasaray Lisesinde tahsillerini yapmalarına yardım etmiştir.⁸⁴ Yukarıda geçen belgeden öğrendiğimize göre Bahaeddin Bay, öğrencileri İstanbul'daki mekteplerden ve bilimden yararlansınlar ve aydınlansınlar diye göndermiştir. Osmanlı'daki ilmi gelişmeyi kendi ülkelerinde (Doğu Türkistan'da) yaymak üzere göndermiştir. Bahaeddin Bay'ın benzer faaliyetleri sonraki dönemlerde de devam etmiştir.

1914 yılında Talat Paşa tarafından Kaşgar'a gönderilen Türk muallim Habibzâde Ahmed Kemal [İlku] Doğu Türkistanlıları eğitim yönünde uyandırmak görevini üstlenmiş ve Kaşgar şehri yakınlarındaki Artuş kasabasında *Dârümuallimîn-i İttihâd* isimli bir öğretmen okulu açmıştır. Böylece Kaşgar'da ilk defa yeni usûl öğretimin temeli atılmıştır. Bu mektebin masrafları da Bahaeddin Bay tarafından karşılanmıştır. Ancak mektebin ömrü uzun süre devam etmemiş, yaklaşık bir buçuk yıl sonra kapanmıştır. Usûl-i ceditin haram olduğunu ileri süren bazı mollalar mektep daha açılmadan tepki göstermişlerdir. Birçok ilkokul öğretmeni yetiştikten sonra bir buçuk yıl yaşama şansı bulan okulun ömrü nihayete ermiştir. Ahmed Kemal ise hapse atılmış, 1920'de ancak İstanbul'a dönebilmiş ve yaşadıklarını üç kitap halinde yayınlamıştır.⁸⁵

5 Ocak 1895 tarihli başka bir belgede Osmanlı ülkesindeki eğitim kurumlarında öğrenim görmek isteyen Türkistanlılardan birine dair bilgiler bulunmaktadır. Kaşgar

⁸² BOA., Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller (Y. PRK. AZJ), 50/ 33, 11 Kasım 1904 (3 Ramazan 1322).

⁸³ Ahmet Kanlıdere, "Türk Dünyasının Kültür ve Cazibe Merkezi Olarak İstanbul (1908-1914)", *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, 14-17 Aralık 2010, s. 109.

⁸⁴ Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, haz. Yusuf Gedikli, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998, s. 116.

⁸⁵ Kanlıdere, "Eğitim Merkezli Etkileşim: Osmanlı ve Rusya Türkleri", s. 293.

Emiri'nin oğlu Muhammed babasının vefatında üç yaşında yetim kaldığını, ülkesinin Mecusîler tarafından istilâ edilmesi üzerine Osmanlı ülkesine sığındığını, kimsesiz ve herhangi bir destekten mahrum olduğu için Eyüp'teki Özbekler Dergâhı'nda kaldığını bildirdikten sonra hem Osmanlı okullarından birinde ilim tahsil etmek hem de ihtiyaçlarının karşılanması için yardım talep etmekteydi.⁸⁶ 1896 tarihli diğer bir belge de ise, Osmanlı Devleti'nin maddi durumu yeterli olmayan ailelerin çocuklarını ücretsiz okumalarını sağladığı görülmektedir. Belgede, Kaşgar ahalisinden ve Bursa İdadisi öğrencilerinden Ahmed Efendi'nin eğitimine ücretsiz devam etmesi ve kardeşinin aynı okula parasız kabulü hususu yer almaktadır.⁸⁷ Türkistanlıların Osmanlı Devleti'ni vatan olarak benimsedikleri, eğitim ve bunu sağlamak için gerekli olan yardımlar konusunda ilgili mercilere doğrudan müracaat ettikleri bile görülmektedir.

İlişkilerde en çok dikkat çeken konular arasında oradan Osmanlı eğitim kurumlarına yapılan yardımlardır. Mesela, Doğu Türkistan'ın Kulca şehri ahalisinden ve aynı zamanda bu beldenin ileri gelenlerinden Hacı Hüseyin Bek Musabayof⁸⁸ Darüşşafakaya gerekli olan fennî alet ve edevâtın satın alınması için 7.475 kuruş bağışlamıştır.⁸⁹

Netice itibarıyla incelediğimiz dönemde Osmanlı-Türkistan ilişkilerinde eğitim konusunda da karşılıklı bir ilginin varlığı kendini göstermektedir. Bu ilişkiler sadece Osmanlı topraklarına Türkistanlı öğrencilerin gelmesinden ibaret olmayıp bunun pek çok yönü bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin, Rusya'nın Türkistan'daki eğitim alanındaki faaliyetlerini takip etmesi, karşılıklı her iki tarafın öğrencilere ve okullara yardım etmesi ilişkilerin niteliği bakımından önemlidir. Yukarıda verilen örnekleri haylice çoğaltmak mümkün olmakla birlikte konunun aydınlanması için bu örneklerin yeterli olacağı kanaatindeyiz.

⁸⁶ BOA., Y. PRK. AZJ., 30/50, 5 Ocak 1895 (24 Kanunievvel 1310).

⁸⁷ BOA., Maarif Nezareti Mektubi K alemleri (MF. MKT.), 332/ 88, 12 Eylül 1896 (4 Rebiülahir 1314).

⁸⁸ Hüseyin Bek Musabayof, 1844-1926 yılları arasında yaşamıştır. Bahaeddin Bay'ın ağabeyidir. O da kardeşi gibi maarifperver bir kişidir. Hüseyin Bek Musabayof, ayrıca, Sibirya'dan kaçan Türk esirlere yardım etmiş ve 1903'te Bağdat demiryollarının yapımında, demiryolu hisselerinden 40 bin altınlık hisse almıştır. Yine 1903'te Moskova fuarına katılmış, daha sonra hacca gitmiş ve orada bir otel yaptırıp hacıların ikamet etmesi için mahalli yetkililere teslim etmiştir. Tüm bunların yanı sıra kurduğu fabrikalarda yüzlerce insanı çalıştırarak geçimlerini sağlamaları konusunda iş kolu oluşturmuştur. Adil Hikmet Bey, *a.g.e.*, s. 202.

⁸⁹ BOA., Maarif Nezâreti Evrâkı (MF. MKT.), 1093/ 77, 1 Ocak 1909 (25 Zilhicce 1326).

2.3. Türkistanlı Hacıların “Hilafet Merkezini Ziyaret” Âdetleri ve Tekkelerin Hizmetleri

Osmanlı Devleti ile Türkistan arasındaki ilişkilerde dikkat çeken başka bir yön hac konusudur. Bilindiği üzere Türkistan ahalisi nezdinde hac farızasının önemli tamamlayıcılarından biri Hilâfet merkezi olan İstanbul’un ziyaret edilmesiydi. Bu çerçevede Türkistanlılar İstanbul’a geliyor ve Halife’nin bulunduğu toprakları ziyaret ediyordu. İstanbul’a gelen bu hacılar üzerinde tekkelerin önemli bir misyonu bulunmaktaydı. Türkistan hacılarının talep ettikleri mürûr tezkirelerinin alınmasında bu tekkeler yardımcı olmaktadır. Özbekler Tekkesi ve diğer Türkistan kökenli tekkeler, Türkistanlı hacılara *ilmuhaber* sağlıyorlardı. Bu tekkeler onların barınmalarına ve diğer ihtiyaçlarının sağlanmasına yardımcı oluyorlardı.⁹⁰

Türkistan’dan çok sayıda Müslümanın hac görevini yerine getirmek amacıyla İstanbul’a geldiği görülmektedir. Bu konu hakkındaki bir belgede, Buhara ve civarından her yıl birkaç bin kişinin hacca gitmek için İstanbul’a geldiği, bu sene de [1901/2] hacca gitmek maksadıyla yaklaşık 2000 kişinin geldiği bildirilmektedir. Ayrıca bu kişilerden bazılarının burada kalıp, vatan edinme arzusunda oldukları dikkat çekmektedir.⁹¹

2.3.1. Osmanlı Devleti’nin Türkistanlı Hacılara Gösterdiği Kolaylıklar

Osmanlı Devleti, Türkistan hacılarıyla mümkün mertebe en iyi şekilde ilgilenmeye çalışmıştır. Bu hacıların maddi durumlarının kötü olması nedeniyle Osmanlı Devleti’nin hac farızasını yerine getirme hususunda bu kişilere kolaylıklar sağladığı görülmektedir. Sadaret’ten, Dahiliye ve Hâriciye Nezareti’ne yazılan bir yazıda Hindistan ve Orta Asya’dan gelen hacıların maddi durumlarının zayıf olması gerekçe gösterilerek onlardan daha düşük bir vize harcı alınması kabul edilmiş, ilgili makamlara bildirilmiştir.⁹² Yine başka bir belgede bu hacıların durumuna değinilmiş, hacca gitmek maksadıyla Mekke ve Medine’ye geçecek Orta Asya ahalisinin on kuruşa çıkarılan mürûr tezkiresi harcından muaf tutulup zamdan önce altı kuruş olan vize harcının alınması uygun görülmüştür.⁹³

1900 yılına ait bir belgede Buhara ahalisinden Samir ve Ömer Ali adlı kişilerin de Hicaz’a gitmek ve Mekke civarında ikamet etmek istedikleri, bu kişilerin ücretsiz olarak

⁹⁰ BOA., BEO., 934/70012, 14 Nisan 1897 (12 Zilkade 1314).

⁹¹ BOA., BEO., 1767/ 132478, 23 Aralık 1901 (12 Ramazan 1319).

⁹² BOA., BEO., 711/ 53270, 4 Aralık 1895 (16 Cemaziyelahir 1313).

⁹³ BOA., BEO., 911/ 68267, 23 Şubat 1897 (21 Ramazan 1314). Ayrıca bkz. BOA., BEO., 914/ 68507, lef 2, 4 Mart 1897 (30 Ramazan 1314). BOA., BEO., 928/ 69589, 1 Nisan 1897 (28 Şevval 1314). BOA., BEO., 911/ 68325, 25 Şubat 1897 (23 Ramazan 1314). BOA., ŞD., 2675/ 18, 22 Şubat 1897 (20 Ramazan 1314). BOA., BEO., 783/58674, 10 Ağustos 1894 (7 Safer 1312).

vapurla gönderilmeleri yer almaktadır.⁹⁴ Maddî imkânları vize harcını verecek kadar bile iyi olmayanların ücretsiz olarak vapurlarla gönderildikleri görülmektedir. 1907'de Cidde'den Yenbu'ya gidemeyen Dağıstan ve Buhara hacılarına yapılan yardımlar buna örnek olarak verilebilir.⁹⁵ Yine diğer bir belgede Dağıstanlı, Çinli ve Buharalı hacıların büyük bir kısmının vapurlara bindirildiği, vapur ücretini ödeyemeyenlerin (nevl vermeye muktedir olmayanların biletleri alınmak üzere) ücretlerinin ise karşılandığı ifade edilmiştir.⁹⁶ Ayrıca bazı önemli şahsiyetlerin de ücretsiz olarak seyahatlerini yapmalarına yardımcı olunmuştur. Cidde'ye iki zevcesi ve bir çocuğuyla ücretsiz olarak gönderilen Buharalı Şeyh Hacı Muhammed bunlardan biridir.⁹⁷

Maddî anlamdaki yardımların yanı sıra Osmanlı Devleti bu hacıların güvenliklerini sağlamakla da meşguldü. Rus Devleti tebaasından bir takım aracılardan hacca gitmek isteyen Müslüman ahalinin dil bilmemelerini fırsat bilerek vize ve pasaport işlemlerinde zorluklar çıkardıkları görülmektedir. Haftalarca konsolosluk kapılarında bekletilerek esir muamelesi yapıldığı, fevkalade hakarete maruz kaldıkları ayrıca fazladan para ödemek zorunda bırakıldıkları ifade edilmiştir. Tüm bunların yanı sıra üzerinde para olduğunu hissettikleri kişilerin ise yan kesiciler tarafından soyuldukları ve dil bilmedikleri için mağdur olan bu insanların dertlerini zabıtaya da anlatamadıkları aynı belgede dile getirilmiştir. Hem bu gibi durumların önüne geçilmesi hem de her türlü hukuk işlerinin halledilebilmesi için Osmanlı Devleti'nden yardım istenilmiştir.⁹⁸

Başka bir belgede Cidde'den Mekke-i Mükerrreme'ye giden Buhara hac kafilesine Arap eşkıyası tarafından yapılan hücum karşısında Sadaret'ten Hicaz Vilayeti'ne gönderilen bir yazıda hacıların refakatindeki askerlerin yeterli miktarda olmadığını ve yeterli miktarda asker görevlendirilip bu gibi olaylara mahal verilmemesi emredilmiştir.⁹⁹

2.3.2. Türkistan Hanları ve Ulemâsı Hacılarının İstanbul'u Ziyareti

Türkistan'dan her yıl binlerce insanın İstanbul'a geldiği belgelerden anlaşılmakta ve bu gelenler arasında Türkistanlı hanedan üyelerinin de olduğu görülmektedir. 1887'de Hive hakiminin amcasının oğlu İsa Tura [Töre?] Han, Rusya Sefareti'nin ikinci

⁹⁴ BOA., DH. MKT., 2441/70, 17 Aralık 1900 (24 Şaban 1318). Yardımlar için ayrıca bkz. BOA., BEO, 2255/169059, 18 Ocak 1904 (29 Şevval 1321).

⁹⁵ BOA., MKT.MHM., 590/ 15, lef 1-5, 2 Mart 1907 (17 Muharrem 1325).

⁹⁶ BOA., Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı (Y. PRK. A.), 14/ 61, 18 Kasım 1907 (12 Şevval 1325).

⁹⁷ BOA., BEO., 1742/ 130582, 4 Kasım 1901 (22 Recep 1319).

⁹⁸ BOA., Y. PRK. AZJ., 25/ 58, 14 Temmuz 1893 (29 Zilhicce 1310).

⁹⁹ BOA., BEO., 1783/ 133702, 27 Ocak 1902 (17 Şevval 1319). Ayrıca bkz. BOA., BEO, 1783/133703, 27 Ocak 1902 (17 Şevval 1319).

tercümanıyla birlikte kitabet dairesine gelmiştir. İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde kendisine gösterilen ilgi ve yardımdan dolayı teşekkürlerini bildirmiş, bundan sonra Kudüs'ü ziyaret etmeyi ve oradan da İskenderiye'ye uğradıktan sonra Hicaz'a gitmeyi planladığını ifade etmiştir. Bu yolculuğu sırasında kendisine gereken yardım ve kolaylığın gösterilmesi için bir belge istemiştir.¹⁰⁰ 1888'deki bir belgede ise Hive Hanı'nın amcasının hacca gitmek maksadıyla yola çıktığı, Rus vapuruyla Dersaadet'e geleceği Hâriciye Nezareti'ne tebliğ edilmiştir.¹⁰¹

Çin Türkistanından İstanbul'a gelmek isteyen ilim erbâbından hacıların yer aldığı başka bir vesikada, bu kişilerin geldikleri yer hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Diğer vesikalarda rastlamadığımız bu durumun talep üzerine mi yoksa böyle bir bilgiyi vermek gereğini kendilerinin mi duydukları anlaşılamamaktadır. XX. yüzyılın başında Çin Türkistanından gelen bu grup, hac farizasını yerine getirirken Hilâfet merkezini de ziyaret etmek için müracaatta bulunmuşlardır. İçlerinde kadı ve müftü de bulunan bu üç kişinin verdiği bilgiler arasında Çin Türkistanının üç beyliğe (Kumul, Turfan ve Sayram) ayrıldığı belirtilmiş, bu beyliklerin nüfusu, cami sayısı, mektepleri, idarî şekli, öğrenci sayısı, madenleri, ticarî faaliyetleri, sanat durumu ile dinî yapısı hakkında ayrıntılı malûmat bulunmaktadır. Kumul'dan İstanbul'a yüz günde geldiklerini belirttikten sonra Halifeye hürmetlerini bildirmekte, mukaddes makamları ziyaret etmenin tamamlayıcı bir unsuru olarak İstanbul'u ziyaret ettiklerini ifade etmektedirler.¹⁰²

1909 yılına ait bir belgede ise, hac maksadıyla Çin'in Güçar şehri ahalisinden Mekke'ye gelmiş olan Abdülhalim ve Kutluk adındaki kişilerin dönüşte İstanbul'a uğrayacakları, kendilerinin layığıyla karşılanmaları, gerekli kolaylık ve misafirperverliğin gösterilmesi için Hicaz Vilayeti'ne ve Mekke-i Mükerreme Emâreti'ne, vapur süvarilerine ve gerekli kişilere bildirilmesi istenmiştir. Hicaz Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen cevapta bu kişilerin döndükleri ve bütün Müslümanların emniyet ve istirahatlarını sağlamaya çalışmanın görevleri olduğu, Çin'den gelen bu kişilerin layığıyla ağırlandıkları, Dersaadet'e dönmelerinden dolayı Cidde kaymakamlığına gerekenlerin yapılmasının bildirildiği yazılmıştır.¹⁰³

¹⁰⁰ BOA., Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y. PRK. BŞK.), 11/ 74, 7 Temmuz 1887 (15 Şevval 1304). Ayrıca bkz. Y.Mtv., 27/11, 14 Temmuz 1887 (22 Şevval 1304).

¹⁰¹ BOA., Y. A. Hus., 214/ 13, lef 1, 17 Mayıs 1888 (6 Ramazan 1305).

¹⁰² BOA., Y. PRK. AZJ., 51/70, 24 Şubat 1906 (29 Zilhicce 1323).

¹⁰³ BOA., BEO., 3643/273179, 29 Eylül 1909 (14 Ramazan 1327).

Sadece hac maksadıyla değil aynı zamanda Kudüs, Bağdat gibi kutsal yerleri gezmek isteyenlerin de yardım ve kolaylık yönünde talepleri olmuştur. Örneğin 1899'da Bağdat'daki kutsal yerleri gezmek isteyen Buharalı Hacı Yusuf Efendi'ye kolaylık gösterilmesi uygun görülmüştür.¹⁰⁴

Görüldüğü üzere, hac farızasının tamamlayıcı bir unsuru olan İstanbul'u ziyaret etmek için Türkistan'dan çok sayıda hacı Osmanlı topraklarına gelmiştir. Osmanlı Devleti, yine halifelik misyonunun yüklediği sorumlulukla taleplere karşılık vermeye çalışmıştır. Devlet, hacıların hem maddî hem de güvenlik ihtiyaçları konusunda yardımlarda bulunmuştur. Bu kişilerin diğer bir takım ihtiyaçları ise tekkeler tarafından sağlanmıştır. Hac vesilesiyle olan bu ziyaretlerin iki taraf arasındaki ilişkileri zinde tuttuğu görülmektedir.

3. OSMANLI-TÜRKİSTAN İKTİSADÎ İLİŞKİLERİNİN ARŞİV BELGELERİNE YANSIMASI

3.1. Türkistan Demiryollarına Rusya, İngiltere ve Osmanlı'nın İlgisi

Osmanlı Devleti ile Türkistan arasındaki ilişkilerin iktisadî boyutunda öne çıkan konulardan biri demiryollarıdır. Bilindiği üzere XIX. ve XX. yüzyıl demiryolu yapımında devletlerin adeta yarıştığı bir dönem olarak kendini göstermektedir. Nitekim II. Abdülhamid döneminde de Osmanlı topraklarında demiryolu yapımına büyük önem verilmiş, çeşitli nedenlerle etkileşim halinde olduğu diğer devletlerin demiryolu yapımı konusundaki adımları da takip edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin demiryolları ile daha ziyade askerî yönden ilgilendiği genel bir kanaat olarak kabul görmüştür. Ancak belgelerde bu durumun sadece Osmanlı için böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim İngiltere'de, Rusya'nın Orta Asya'da demiryolları alanında attığı adımları yakından takip eden ülkeler arasındadır. Hatta bunun askerî ve stratejik açıdan önemi olduğu kanısına vararak, Osmanlı Devleti'ni bu konuda uyarmış ve bir bakıma işbirliği yapmaya çalışmıştır. Ayrıca Rusya'nın da attığı her adımda bir askerî amaç güttüğü anlaşılmaktadır. Çünkü demiryolu işlerinde hem Rusya hem de Osmanlı Devleti asker kimlikli kişileri görev için seçmişlerdir.¹⁰⁵

1886 tarihli belgeden anlaşıldığı üzere Korsakof'un Kafkasya askerî fırkası Erkân-ı Harbiye reisi General Trotsky ile Kafkasya idaresi kaçırlaryası müdürünün

¹⁰⁴ BOA., DH. MKT., 2210/68, 14 Haziran 1899 (4 Safer 1317).

¹⁰⁵ Örnek olarak, Rusya'nın bu iş için Dondukof Korsakof'u göreve getirmesi gösterilebilir. Korsakof, Kırım ve Kafkasya savaşlarında tanınmış, Kiev valisi olarak atanmıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında da süvari generalliğine terfi ettirilmiştir. 1882-90 arasında Kafkasya Valiliği yapmıştır.

demiryolunu teftiş maksadıyla Aşkabad ve Merv taraflarına gittikleri ve bu noktadan öteye inşası düşünülen yeni askerî yolun keşfini yapmakla görevlendirildikleri ifade edilmektedir.¹⁰⁶ Türkistan'ı bir süre önce istilâ eden Rusya'nın, burada kalıcı olmayı plânladığı ve hatta bu plânu uyguladığı görülmektedir. Çünkü demiryolları askerî açıdan kolaylık ve sürat sağlayacağı gibi ticaret ve ulaşımda da aynı işlevi yerine getirecektir.

İngiltere'nin Petersburg büyükelçisinin Türkistan demiryolları hakkında Londra'ya gönderdiği bir yazıda, bu demiryolu yapımında görevli olan General Antikof [?] tarafından kaleme alınan bir risaleden söz edilmektedir. İngiliz dış işlerinin ise bu bilgileri Osmanlı yetkilileriyle paylaştıkları anlaşılmaktadır. Nitekim 24 Aralık 1887 tarihinde Osmanlı'nın Londra büyükelçisinin merkeze yazdığı bir yazıda Türkistan demiryollarının faaliyete başlamasının ne gibi sonuçlara yol açacağı açıklanmaktadır. Osmanlı Hâriciye Nezareti'ne gönderilen yazıda Petersburg'daki İngiltere sefirinin, Orta Asya demiryollarının yapımına nezaret eden Rus general tarafından neşr edilen risalede yer alan bu demiryollarının açılışının umumî servet bakımından faydalı olacağına dair bilgiler verdiği bildiriliyor ve bu risalenin hülâsasının Osmanlı Hâriciye Nezareti'ne gönderildiği ifade ediliyordu. Bu risalede, kumlu ve susuz olan Türkistan arazisinde demiryolu inşası süresince meydana çıkan zorlukların nasıl giderildiği, lokomotifler için gerekli olan yakıtın Hazar Denizi sahilinden çıkarılan petrolden (neft yağı) karşılandığı, bu demiryolunun Orta Asya ticaretini Rusya'nın tekeline sokacağı ve İran ticaretinin de önemli bir kısmını kendisine çekeceği hususları öngörülmekteydi. Ayrıca bu demiryolları yalnızca Rusya mallarının nakli için kullanılabilirdi.¹⁰⁷

Aynı belgedeki bilgilere göre bu büyük hattın açılmasıyla meydana gelecek neticelerden bir diğeri de demiryolları sayesinde Rus sermayedarlarının Orta Asya pamuğunu kolaylıkla dış dünyaya ulaştırabilmeleri, bunun neticesinde, Amerika pamuk üreticileriyle rekabet edecek düzeye ulaşmalarındır. Anlaşılan o ki, demiryollarının yapılması Rus sermayedarları pamuk ticareti konusunda şevklendirmiş, harekete geçirici bir rol oynamıştı. Risalede yeni demiryolun siyasî ve askerî öneminden bahsedilmiyorsa da bu risaleye eklenmiş olan haritaya bakılınca bu konuların öneminin kendiliğinden ortaya çıktığına dikkat çekilmiştir. Bununla birlikte İngiltere Devleti'nin bu demiryolunun tamamlanmasını beklemeksizin Hindistan ve Afganistan sınırları üzerinde son zamanlara kadar gereksiz olduğu düşünülen savunma tedbirlerini almaya

¹⁰⁶ BOA., Y. A. Hus., 197/ 3, lef 3, 28 Kasım 1886 (1 Rebiülevvel 1304).

¹⁰⁷ BOA., Y.A. Hus., 210/ 9, lef 1,2, 17 Ocak 1888 (3 Cemaziyevvel 1305). Ayrıca bkz. HR. TO., 62/ 103, 24 Aralık 1887 (8 Rebiülahir 1305).

başladığı belirtilmiştir.¹⁰⁸ Buradan da anlaşıldığı üzere demiryollarının yapılmasıyla birlikte Türkistan üzerinde Rus nüfuzunun artacağı ve bunun Rusya'ya önemli avantajlar sağlayacağı yeni bir döneme girilmekteydi. Bu ise Hindistan'daki çıkarlarının tehdit altına gireceğini gören İngiltere'yi haklı olarak endişelendirmiş, Hindistan ve Afganistan'da birtakım tedbirler almaya zorlamıştı. Halbuki daha önce böyle bir şeye ihtiyaç duymamıştı. Rusya'nın bu demiryollarıyla daha hızlı bir şekilde asker ve mühimmat sevk edebileceği kaygısı bu türlü tedbirlerin alınmasını gerekli kılmıştır. Daha önce buradan tehlike gelmez, gelince gerekeni yaparım diyen İngiltere'nin bu tutumu demiryollarının yapımıyla değişmiştir. İngiltere'nin elde ettiği bilgileri Osmanlı Devleti ile paylaşma gereği duyduğu anlaşılmaktadır. Bu durumun sebepleri arasında İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile işbirliği yapmak istemesi ya da iki devletin birlikte hareket etmelerinin gerekli ve yararlı olacağı inancı gösterilebilir.

3.1.1. Binbaşı Bahaeddin Bey'in Türkistan Demiryolu Macerası

Osmanlı Devleti, Rusya'nın Türkistan'da inşa ettiği demiryolu hattıyla yakından ilgilenmiştir. Bunun neticesinde de gerekli bilgilerin öğrenilmesi amacıyla alanında uzman bir kişiyi bölgeye göndermeyi düşünmüştür. Görebildiğimiz kadarıyla bu konudaki ilk teklifi sadrazam Cevad Paşa yapmıştır. Cevad Paşa, demiryolu işlerine vâkıf olan Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn şimendüfer muallimi ve Erkân-ı Harb binbaşısı Bahaeddin Bey'in Petersburg'a gönderilmesini önermiştir. Bahaeddin Bey, Rusya'nın demiryolu inşa etme işini nasıl bu denli hızlı yapabildiğini yerinde görüp inceleyecek, Osmanlı'nın bu deneyimden nasıl yararlanabileceğini rapor edecekti. Yani Bahaeddin Bey'in bu görevi Rus demiryollarının Osmanlı demiryollarına örnek olması içindir.¹⁰⁹ Belgede, Bahaeddin Bey'in görevinin Rus demiryollarının yapımı hakkında bilgi toplamak olmasının belirtilmesiyle birlikte tüm belgeleri incelediğimiz zaman bu görevinin yanı sıra bölgenin genel durumuyla ilgili bilgi toplamak gibi ikinci bir görevi olduğu da anlaşılmaktadır.

7 Mayıs 1892 tarihli belgede Rusya'nın iki üç tabur asker istihdam ederek nasıl böyle bir girişimde bulunduğunu anlamak üzere Bahaeddin Bey'in görevlendirildiği belirtilmiştir. Belgede, Bahaeddin Bey'in ne kadar harcırah alacağı, masraflarının nasıl karşılanacağı, gerekli izni alması ve bilgilendirilmesi hakkındaki girişimlerden bahsedilmektedir.¹¹⁰ Osmanlı Devleti, Rusya'nın Türkistan'da inşa ettirdiği demiryolları

¹⁰⁸ BOA., Y.A. Hus., 210/ 9, lef 1,2, 17 Ocak 1888 (3 Cemaziyelevvel 1305). Ayrıca bkz. HR. TO., 62/ 103, 24 Aralık 1887 (8 Rebiülahir 1305).

¹⁰⁹ BOA., Y. A. Hus., 259/ 40, 5 Mayıs 1892 (7 Şevval 1309).

¹¹⁰ BOA., İ. DH., 1274/ 100159, 7 Mayıs 1892 (9 Şevval 1309).

hakkında bilgi toplamak üzere Petersburg'a gönderilmesi plânlanan Bahaeddin Bey'in burada gerekli bilgileri edinip edinemeyeceğini Rusya askerî ateşesine soruyor ve cevap olarak ise burada yeterli bilgi edinemeyeceğini, inşaat mevkiinde sorularının cevabını bulabileceğini belirtmiştir. Ayrıca Eskabad'a [Aşkabat olmalı] ulaştığı zaman kendisine her türlü bilginin verilmesinin yanı sıra gereken misafirperverliğin de gösterileceği Rusya askerî ateşesi tarafından ifade edilmiştir.

Bahaeddin Bey'in demiryollarının inşa edildiği mevkiye gönderilmesi hem demiryolları hem de o havalideki genel durumun nasıl olduğu konusundaki bilgileri öğrenmesi için gerekli görülmektedir. Ayrıca yine bu belgeden öğrendiğimiz kadarıyla önceleri Petersburg'a gönderilmesi düşünülen Bahaeddin Bey'in buradan vazgeçilip önce Tiflis'e, oradan da deniz yoluyla inşaat mevki olan bugünkü Türkmenistan topraklarına geçeceği güzergâh belirlenmiştir.¹¹¹ Ardından Bahaeddin Bey'in gönderilmesinin hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesi için gerekli hazırlıkların başlatılması bildirilmektedir.¹¹²

28 Haziran 1892'de ise Bahaeddin Bey'in Tiflis'e kadar geldiği, fakat İran'da ortaya çıkan koleranın Türkistan'a da yayılması üzerine Rusya'nın karantina uygulaması sebebiyle binbaşı Tiflis'den ileriye gidememiş ve kolera salgınının önü alınıncaya dek İstanbul'a dönmesine karar verilmiştir.¹¹³

Tiflis Başşehbenderliği'nden gelen bir yazıda Türkistan idaresinin resmî gazetesi olan *Turkeştanskaya Vedomosti*¹¹⁴ [Türkistan Haberleri] gazetesinde yer alan bir habere göre Semerkand ile Taşkent arasındaki demiryolunun inşasına başlanacağı ve bu işin General Antikof tarafından yürütüleceğinin bildirilmesiyle birlikte şehbender, bu konuda elde ettiği bazı bilgileri de merkeze aktarmış, Semerkand-Taşkent demiryolunun inşası için görevlendirilen mühendislerin Petersburg'dan hareket ettikleri haberini vermiştir. Şehbender, bu konunun memuriyeti dâhilinde olmadığını, ancak devletin bu konuya verdiği öneme binaen bu hususu merkeze iletmeyi vazife olarak gördüğünü belirtip Bahaeddin Bey'in demiryolu yapımı sırasında gönderilirse daha verimli neticeler alınacağı kanaatini bildirmiştir.¹¹⁵ Tiflis Başşehbenderliği'nden merkeze gelen

¹¹¹ BOA., İ.DH., 1274/ 100213, 19 Mayıs 1892 (21 Şevval 1309), BOA., Y. A. Hus., 260/ 139, 27 Mayıs 1892 (29 Şevval 1309).

¹¹² BOA., BEO., 6/ 424, 20 Mayıs 1892 (22 Şevval 1309).

¹¹³ BOA., BEO., 25/ 1874, 28 Haziran 1892 (2 Zilhicce 1309).

¹¹⁴ Belgede, *Turkeştanskaya Vedomosti* [Türkistan Haberleri, 1870-1917] olarak adı geçen gazetenin ismi yanlış yazılmış olup doğrusu *Turkeştanskije Vedomosti* şeklinde olmalıdır. Taşkent'teki Türkistan Genel Valiliğince 28 Nisan 1870'de çıkarılmaya başlayan gazete, Rus dilinde Türkistan'da çıkarılan haftalık ilk Rus gazetesidir. 1917 Aralık ayına kadar yayın hayatına devam etmiştir.

¹¹⁵ BOA., HR. TO., 348/ 24, 23 Ağustos 1892 (29 Muharrem 1310).

başka bir belgede Semerkand-Taşkent demiryolunun inşaatına ne zaman başlanacağı konusunun belli olmadığı hususu tekrar bildirilmiştir.¹¹⁶

1893 tarihli belgede Bahaeddin Bey'in kolera ortadan kalkıncaya kadar bir süre görevinin ertelendiği ve Dersaadet'e döndüğü belirtilmiş ve koleranın ortadan kaybolmasıyla birlikte Bahaeddin Bey'in görevine dönmesi için bir engel kalmadığı gibi yeniden harcırahı verilerek aynı göreve gönderilmesi hususu aradan yaklaşık bir yıl geçtikten sonra tekrar gündeme gelmiştir. Yine aynı belgede güzergâh hakkında bilgiler verilmiş, izlenecek yolun Tiflis, Bakü ve Hazar Denizi'ni aşarak Türkistan'a ulaşıp oradan inşaat mevkiine varacağı bildirilmiştir.¹¹⁷ Diğer bir belge de ise, Bahaeddin Bey'in görevi dâhilinde gözlem ve incelemelerini kapsayan bir layihadan söz edilmektedir. Bahaeddin Bey'in bu konulara vukufu ve mükemmel malûmâtı olduğu belirtilip kendisine yeni görevler verilmiştir.¹¹⁸

Semerkand-Taşkent demiryolunun inşaatına başlama tarihinin araştırılması konusunda adı geçen şebkenderliğe yazı yazılması istenilmiştir. 1892'de Petersburg sefaretinden Hâriciye Nezareti'ne gelen tahrirâtta Semerkand-Taşkent arasında yapılacak olan demiryoluna başlanıp başlanmadığı konusu hatırlatıldıktan sonra bu konuda alınan bilgilere göre inşaat ne zaman başlanacağını henüz belirlenmemiş olduğu ve hatta bu işle ilgilenen şirketlerden hiçbirine imtiyaz dahi verilmediği, bu bilgilerin General Antikof tarafından da onaylandığı bildirilmiştir.¹¹⁹

10 Şubat 1894 tarihli bir vesikada, Babıali'den Erkân-ı Harb'e gönderilen tezkireden bahsedilmektedir. Rusya'nın, Hazar'dan Buhara'ya kadar inşa ettiği demiryolunu incelemek üzere gönderilen Binbaşı Bahaeddin Bey'in tecrübe, gözlem ve araştırmalarından yararlanmak gerektiği bildirilmektedir. Binbaşı, Nâfia ve Ticaret Nezareti mühendislerinden demiryolu işlerine vâkıf birini de yanına alarak Maverâünnehir'deki düz arazide veya Anadolu'nun engebesi az olan düzlük yerlerinde aynı şekilde demiryolları inşa edilmesine imkân olup olmadığını araştırması istenilmiştir. Daha sonra mühendisi yanına alarak Erkân-ı Harb dairesinde bir komisyon oluşturulması ve bu konuyu etraflıca görüşmesi talep edilmiştir. Rusya'nın Hazar sahilinden Buhara'ya kadar olan bölgede bir demiryolunu çok hızlı ve kolay bir şekilde inşa etmesi Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekmiş olduğu anlaşılmaktadır. Rusya'nın bu

¹¹⁶ BOA., HR. TO, 348/ 65, 16 Ekim 1892 (24 Rebiülevvel 1310).

¹¹⁷ BOA., Y. Mtv., 79/ 25, 20 Haziran 1893 (5 Zilhicce 1310). Ayrıca bkz. BOA., BEO., 223/ 16688, 19 Haziran 1893 (4 Zilhicce 1310).

¹¹⁸ BOA., BEO., 312/ 23361, lef 1,2, 14 Kasım 1893 (5 Cemaziyelevvel 1311).

¹¹⁹ BOA., BEO., 63/ 4670, 24 Mayıs 1894 (12 Mayıs 1310).

işi nasıl başardığını yerinde görüp incelemek üzere Erkân-ı Harb Binbaşısı Bahaeddin Bey görevli olarak gönderilmiş ve dönmüştür. Erkân-ı Harb dairesinde bir komisyon oluşturularak bu konu görüşülmüş ve rapor olarak padişaha sunulmuştur. Anladığımız kadarıyla padişah komisyonun bu raporunu yeterli bulmamış, daha ayrıntılı bilgi istemiştir. Bu konuda yazılmış Fransızca eserlerin de incelenmesi, her kilometrenin Rusya'ya kaç mal olduğu, Osmanlı Devleti'ne sunulan tekliflerin ne kadar olduğunun karşılaştırılması istenmiştir. Bunun üzerine Bahaeddin Bey tekrar çağırılmıştır. Yukarıda bahsedilen hususlar hakkında kendisinden tekrar izahat istenmiştir.¹²⁰ Anlaşılan o ki, Osmanlı Devleti demiryolu yapımı konusunda en uygun, hızlı ve kolay bir şekilde meselenin çözüm yollarını araştırmakta ve Rusya'nın bu işi başarılı bir şekilde çözümlemesinin sırrını öğrenmek, sebeplerini analiz etmek ve incelemek istemekteydi.

Rusya, Türkistan'da inşa ettiği demiryolları sayesinde bölgeyi nüfuzu altına almada önemli bir adım daha atmış, bölgede kalıcı olma planları böylelikle uygulama safhasında kendini göstermiştir. Demiryollarının faaliyete geçmesiyle birlikte Rusya, asker ve mühimmat taşımada sürat kazandığı gibi bilhassa pamuk ve ipek ticaretinde de önemli kazanımlar elde etmiş, ayrıca bölgede herhangi bir karışıklık durumunda daha çabuk müdahalede bulunma imkânına kavuşmuştur. Böylelikle Türkistan coğrafyası için Rus hakimiyeti altında yeni bir dönem başlamıştır.

3.2. Hicaz Demiryollarının Yapımında Türkistanlıların Yardımları

Hicaz Bölgesi'ne yönelik demiryolu yapımına dair ilk fikirlerin XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktığını, süreç içerisinde yurt içinden ve yurt dışından pek çok teklif geldiğini biliyoruz.¹²¹ Sultan Abdülhamid kendisine sunulan demiryolu önerilerinin Arabistan'ın siyasî geleceği açısından taşıdığı büyük önemi bildiğinden

¹²⁰ BOA., BEO., 357/ 26729, 10 Şubat 1894 (4 Şaban 1311).

¹²¹ 1864'te Alman asıllı Amerikalı mühendis Dr. Charles F. Zimpel, Kızıldeniz ile Şam'ı birleştirecek bir demiryolu hattının inşası için Osmanlı Devleti'ne bir teklifte bulundu. 1872'de Alman mühendis Wilhelm von Pessel, 1874'te Osmanlı orsunda görevli Ahmed Reşid isimli binbaşı Şam'dan Mekke'ye ve oradan da Cidde'ye uzatılacak bir demiryolunun stratejik açıdan ehemmiyetine değinerek, bu hattın Osmanlı Devleti'nin Hicaz bölgesindeki etkinliğini arttıracığını savunuyordu. 1878'de Elphinstone Dalruple adlı bir İngiliz de, Hayfa veya Akka'dan başlayarak Orta Arabistan üzerinden Kuveyt'e giden ve buradan bir tâli hatla Basra'ya kadar inen bir başka demiryolu teklifinde bulunmuştur. 1880'de Hasan Fehmi Paşa'nın layihası, ardından Hicaz Vali ve Kumandanı Osman Nuri Paşa'nın ve 1890'da Dr. Kaymakam Şakir'in görüşleri bulunmaktadır. Başka bir görüş 1892'de Hicaz Fırka-i Askeriye Kumandanı Hacı Osman Nuri Paşa'dan gelmiştir. Aynı yıl bir başka demiryolu önerisi de genç bir Osmanlı subayı olan Süleyman Şefik Paşa'dan gelmiştir. Hicaz bölgesine demiryolu yapılmasıyla ilgili olarak sunulan en mufassal teklif, daha sonraları Arap İzzet olarak tanınacak olan Ahmed İzzet Efendi'ye aittir. Mehmet Şakir Paşa ise, kendisine havale edilen Ahmet İzzet Efendi'nin demiryolu teklifi üzerine görüş ve düşüncelerini ayrıntılı olarak bir rapor halinde Padişah'a arz etmiştir. Son olarak ise Ahmed Muhtar Paşa ve Muhammed İnşallah dikkat çekmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1994, s. 31-39. Ayrıca bkz. Metin Hülagu, *Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2008, s. 23-26.

bunları titizlikle değerlendirmekteydi. Nitekim padişah, Hicaz'a demiryolu döşenmesiyle ilgili teklifleri ihtisas sahiplerine incelettirmiş ve konu hakkında onların görüşlerini almıştı. Kesin kararını vermeden önce bir kez de Osmanlı devlet erkânının fikirlerini soracak olan II. Abdülhamid, çoğunun mevcut mâli ve teknik imkânlarla böyle büyük bir yatırımın başarılamayacağı şeklindeki olumsuz cevaplarına rağmen onları dinlemeyecek ve hattın inşası için emir verecektir.¹²²

Hicaz Demiryolu inşaatının en önemli finansman kaynağı yurt içinden ve dışından toplanan bağışlardı. Bağış toplama organizasyonunun en iyi şekilde gerçekleştirilebilmesi ve toplanan paraların kısa zamanda İstanbul'a ulaştırılması için gerekli bütün tedbirler alınmış, bağış işlerinin organizasyonu İstanbul'daki Maliye Nazırı'nın başkanlığı altında teşkil edilen *İane Komisyonu* tarafından yürütülmekteydi. Zaman içerisinde Hicaz Demiryolu malî işlerinin çoğalması sebebiyle 1 Temmuz 1903'te *İane Komisyonu* yerine "Hamidiye Hicaz Demiryolu İdare-i Maliyesi" kuruldu.¹²³

II. Abdülhamid'in irâde-i seniyyesi 1 Mayıs 1900 tarihinde açıklandı. Yapılması amaçlanan demiryolu Şam'dan başlayacak, Medine'ye ulaşacak ve Mekke'de sona erecekti. Projenin en iddialı özelliği, hattın tamamının Osmanlı devletince inşa edilip işletileceğiydi. Demiryolu yapımında yabancı sermayeye yer verilmeyecekti. Hicaz hattı Müslüman mühendislerce inşa edilecek, inşaatın yapımında Müslümanlar çalışacak, yerli malzeme kullanılacak, sonuçta bu "kutsal hat" bütünüyle Müslümanların eseri olacaktı.¹²⁴

Devletin organize ettiği, Türk işgücü ve teknik adamları tarafından gerçekleştirilen Hicaz Demiryolu yapımına¹²⁵ tüm dünya Müslümanları gibi Türkistanlılar da yardım etmişlerdir. Pek çok konuda gerek maddî gerekse siyasî anlamda Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunan Türkistanlıların Hicaz Demiryolu yapımında İane Komisyonuna bağışta buldukları görülmektedir. Örneğin *Hicaz Demiryolu İane Komisyonu* reisi ve Maliye Nazırı tarafından, Buhara Hanlığı'ndaki Hisar Vilayeti Valisi Âsitane Kul Kuş Beyi tarafından Hicaz Demiryolu için bağışladığı yardım miktarı

¹²² II. Abdülhamid, Osmanlı topraklarındaki demiryolu yapımlarını öncelikle askerî ve stratejik açıdan zarurî olarak görüyor, böylece savaş veya herhangi bir iç karışıklık halinde kolay bir seferberlik imkânı elde edileceğini düşünüyordu. Bununla beraber padişah, demiryollarının beraberinde getireceği iktisadî ve politik faydaları da göz ardı etmiyordu. Bağdat demiryolu örneğinde olduğu gibi, siyasî ve iktisadî hesaplar yapmaktan da geri durmuyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hülagu, *a.g.e.*, s. 26-29. Ayrıca bkz. Murat Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, s. 45-74. Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, 41-52.

¹²³ *A.g.e.*, s. 59,62.

¹²⁴ Özyüksel, *a.g.e.*, s. 41.

¹²⁵ Ali Akyıldız, "Demiryolları ve Değişme (Batı Anadolu Örneği)", *Yeni Toplum*, I (Ocak-Şubat-Mart 1992), s. 116.

belirtilmektedir. 3000 ruble iane bedeline karşılık otuz dokuz adet Hicaz demiryolu iane bileti gönderildiği bildirilmiştir.¹²⁶ Başka bir yardım da Buhara hükümdarı Seyyid Emir Abdülhad [Abdülehad] Han [1886-1910] ile Buhara Şeyhülislamı Seyyid Bedreddin Efza'nın gönderdiği 200.000 rubledir.¹²⁷ Diğer bir belgede Buhara Emiri, oğlu Seyyid Mir Alim ve ileri gelen memurlar tarafından Hicaz Demiryolu yapımında kullanılmak üzere 16.820 İngiliz lirası 16 şilin 7 peninin gönderildiği belirtilmiştir.¹²⁸

Tüm bunların yanı sıra bu iyi niyetli yardımları kötüye kullananlara da rastlamak mümkündür. Çin'in Kulca eyaletinden gelen bir mektupta iki sene önce Hicaz Demiryolu için yardım topladığını iddia eden birinin gelip zorla para topladığı, para vermeyenlerin ise dövüldüğü belirtilip, bu kişinin eşkâli hakkında bilgi verilmiştir. Elinde yirmiden fazla mühür dışında hiçbir resmî belge olmadığı halde kendisinin Halife tarafından gönderildiğini iddia etmiş ve bu şekilde 2000 ruble toplamıştır. Bu adamın gerçekten Hilafetten gelip gelmediği konusuna şüphe ile yaklaşmıştır.¹²⁹

Elimizdeki mevcut kaynaklardan anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti'nin Türkistan'a olan ilgisi sadece demiryollarını araştırmak değildir. Aynı zamanda bölgede olan biteni de bu vasıta ile takip etme amacı gütmektedir. Rusya, Osmanlı Devleti'nin bu amacını sezmiş olacak ki demiryollarının inşaatına başlama tarihi adeta bir sır gibi saklanmıştır. Osmanlı Devleti bu konuyu Petersburg'a her sorduğunda henüz belli olmadığı yanıtını yetkililerden almıştır. Türkistan ile çok yönlü olarak ilgilenen ya da şartlar el verdiği müddetçe ilgilenmeye çalışan Osmanlı Devleti'nin demiryolları hususunda da bölge ile bağlarını koparmadığı, Rusya'nın adımlarını dikkatle izlediği görülmektedir. Ayrıca Rusya'nın Türkistan'da yaptığı demiryollarını en ekonomik şekilde kendisinde uygulama olanağını araştırma amacı da gütmüştür.

3.3. Türkistan ile İpek Ticareti

Türkistan ile olan ilişkilerin bir diğer boyutunu da ticarî ilişkiler oluşturuyordu. Belgelerden, ipek ticaretinin Rus yönetimi öncesinde de mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Türkistan'la olan ticareti konusundaki belgeler, buranın Rusya hâkimiyetine geçmesinden sonra ayrı bir boyut kazanmaktadır. Yönetim değişikliği, ticaret ve gümrük vergisi konularında bazı tereddütler ortaya çıkarmıştır. İşgalden önce

¹²⁶ BOA., Y. EE., 53/ 95, 16 Şubat 1899 (5 Şevval 1316).

¹²⁷ BOA., Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı (Y. PRK. MŞ), 7/ 34, 23 Şubat 1901 (4 Zilkade 1318).

¹²⁸ BOA., BEO., 1629/ 122123, 10 Mart 1901 (19 Zilkade 1318). Ayrıca bkz. İ.HUS., 87/ 1318. Za/61, 18 Mart 1901 (27 Zilkade 1318).

¹²⁹ BOA., Y. PRK. AZJ., 51/ 18, 17 Ekim 1905 (17 Şaban 1323).

Türkistan ipeğinden belli bir gümrük resmi alınırken, işgal (belgede “iltihak” diye geçiyor) sonrasında nasıl bir uygulama olacağı konusu birçok belgede bahis konusu edilmiştir.

Belgelerden birinde Rusya Devleti ile imzalanmış olan ticaret antlaşmasının süresinin bitmesinden dolayı ticaret antlaşmasının yenilenmesi durumunda ne şekilde hareket edilmesi gerektiği ve bu hususda Rusya’dan gelen diğer mallardan nasıl gümrük resmi alınmakta olduğu hukuk müşavirlerine sorulmuştur.¹³⁰

Babıali hukuk müşavirlerinin 1 Mart 1882 tarihli görüşlerinde, yaklaşık bir yıl önce Hokand ipeğinden alınacak vergi konusunda Rusya’dan gelen diğer ipeklerden alınan verginin aynısının alınmasının Hokand ipeği içinde geçerli olması yolunda görüş bildirmişlerdi. Ancak Şûrâ-yı Devlet bu görüşe itiraz etmiş ve bu arada Rusya Sefâreti tarafından çıkarılan zorluklar sebebiyle yürürlükte olan tarifinin yeniden gözden geçirilmesinin gerekli olduğunu bildirmiştir. Bu bağlamda, Hokand ipeğinden alınan vergi konusundaki mevcut usûlün değiştirilmesinin gerekmediğini fakat Rusya ile olan ticaret antlaşması yenilenirken Osmanlı Devleti’nin çıkarlarının göz önünde bulundurulmasını ve mevcut zorlukların giderilmesine gayret edilmesini önermiştir. Aynı belgede: “İki devlet beyninde mün’akid mukavelât kendi memleketlerinin her tarafına şâmilidir. İster bu memleketler muahharen küçülmüş, ister büyümüş olsun” denilmektedir.¹³¹

Osmanlı arşivinde bulunan değişik gazetelerden yapılan tercümelerin konularına baktığımızda Osmanlı Devleti’nin, Rusya’nın Orta Asya’daki hakimiyeti ve nüfuzu konusunu merak ettiğini ve bu hususta Avrupa basınında çıkan yazıları tercüme ettirdiğini görüyoruz. Bunlardan biri *Monitor Universal* gazetesinde çıkan “Rusya’nın Orta Asya’daki Hüküm ve Nüfuzu” başlıklı yazıdır. Bu yazıda şu hususlara yer verilmiştir: Türkistan Genel Valisi General Çernayef’in Orta Asya ile Rusya arasında yeni bir yol keşf etmiştir. General, bu hususu imparatora bildirmiş, imparator da bundan dolayı ona teşekkür etmiş ve keşfedilen bu yol sayesinde Rusya ile Orta Asya arasındaki mesafenin kısaldığını ve Rusya’nın Orta Asya’ya bir kat daha yaklaşmış olduğunu haber almaktan memnuniyetini bildirmiştir. Bu yer, Aral Gölü’nün civarında olan Amuderya Nehri üzerindeki “Kongrat/Konırat” adlı yerden başlayıp düz bir çizgi halinde devam ederek Hazar Denizi’ne kadar uzanmakta, yaklaşık 490 kilometre

¹³⁰ BOA., ŞD., 2445/ 34, 23 Eylül 1881 (28 Şevval 1298).

¹³¹ BOA., HR. TO., 366/ 26, 1 Mart 1882 (10 Rebiülahir 1299).

sürmekteydi. General Çernayef'in ayrıca Aral Gölü'nün doğu tarafında Amuderya ile Sırderya nehirlerinde bir kanal keşfettiği haberi verilmiştir.¹³²

Rusya bu bölgede hâkimiyet tesis ettikten sonra Osmanlı Devleti'nin eski uygulamalarını değiştirdiği ve ipekten alınan gümrük vergisini arttırdığı anlaşılmaktadır. Rusya ile Osmanlı ülkesi arasında imzalanan ticaret anlaşmasına dayalı olarak Rusya tüccarından alınan vergi miktarı Hokand'dan gelen ipek tüccarından da alınmaya başlanmıştır. Bu verginin miktarının artması Rus ipek tacirinin itirazına yol açmıştır. Nitekim bu konuyla ilgili belgelerden görüldüğü üzere eskisine göre fazla alınan miktarın geri verilmesi talep edilmiştir.¹³³ Rus işgali öncesinde Türkistan'dan ve burada özellikle Hokand'dan Osmanlı ülkesine gelen ipekten vergi alınmadığı veya makul düzeyde (ki bu miktarın çok fazla olmadığı izlenimi doğmaktadır belgelerden anladığımız kadarıyla) bir vergi alındığı görülmektedir.¹³⁴

Osmanlı Devleti ile Türkistan arasındaki ticaret ile ilgili bir belgede koza ve tohum temin etmek amacıyla Türkistan'a gitmek isteyen Banker Agopyanların devletten izin istemeleri yer almaktadır. Dolayısıyla Osmanlı'nın ihtiyaç duyduğu bu ürünleri Türkistan'dan temine yöneldiği anlaşılmaktadır. Osmanlı'daki bazı tüccarlar tohum satın alınması konusunda Buhara'yı elverişli görmektedir.¹³⁵

II. Abdülhamid döneminde hal böyle iken İttihat ve Terakki yönetiminde de benzer ticarî ilişkilere rastlamak mümkündür. Araştırmalar neticesinde yerli pamuğun ıslahı için ve hasadının daha kolay olması nedeniyle Orta Asya'dan getirilecek pamuk tohumlarının gümrükten muaf tutulmasına ilişkin kanun lâyhasını görüyoruz. Orta Asya pamuğu, Amerikan pamuğu ve yerli pamuk ile karşılaştırılmış, Orta Asya pamuğunun bunlardan üstün olduğu kanaatine varılmıştır. Nitekim Adana Vilayeti'nden edinilen malûmata göre pamuğun cinsini ıslah ve el işi yerine makine kullanılmasıyla daha ucuz ve daha çok hasad sağlanmıştı. Bu pamuk tohumlarının kullanımını teşvik etmek için gümrük resminden muaf tutulmaları teklif edilmiştir. Maliye Nezareti tarafından yapılan bu teklif, Sadaret tarafından tasdik edilmiştir.

Bunların dışında Türkistan, Kafkasya, İran ve Batı Avrupa mahsulleriyle pamuk ve petrol ticareti yapmak üzere "Beynelmîlel Petrol ve Pamuk Ticareti Osmanlı Anonim

¹³² BOA., Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Tahrirat-ı Enebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM.), 6/ 38, 14 Haziran 1883 (8 Şevval 1300).

¹³³ BOA., ŞD., 2476/ 3, lef 1, 3 Ağustos 1884 (10 Şevval 1301). Verilen kararlar için ayrıca bkz. BOA., ŞD., 571/ 5, 23 Eylül 1882 (10 Zilkade 1299). BOA., ŞD., 2476/ 3, lef 3, 24 Temmuz 1883 (19 Ramazan 1300).

¹³⁴ BEO., 3239/ 24288, 30 Ocak 1908 (26 Zilhicce 1325).

¹³⁵ BOA., BEO., A. MKT. MHM, 635/ 8, lef 1-2, 17 Nisan 1906 (22 Safer 1324).

Şirketi” adı altında bir şirket kurulmasına ruhsat verildiğini 22 Eylül 1919 tarihli irâde-i seniyyeden öğrenmekteyiz.¹³⁶

Ele aldığımız dönemde hemen her konuda Türkistan ile ilgilenildiği gibi ticarî sahada da bir ilginin varlığı kendini göstermekte ve ilişkilerin niteliği bakımından önem taşımaktadır. Bu konuda belge örneklerini çoğaltmak mümkündür. Ancak konunun aydınlanması bakımından bu örnekler yeterli olacaktır.

Netice itibarıyla II. Abdülhamid dönemine ait tüm arşiv belgeleri incelendiğinde Osmanlı Devleti ile Türkistan ilişkilerinin hemen her yönden dikkat çekici bir yoğunluğu olduğu gözlenmektedir. Bunda, pek çok unsurun etkisi vardır. Rusya ve Çin faktörü, İstanbul’un Hilafet’in merkezi olması, Türk ve Müslüman ortak paydasında birleşme bunlardan bazılarıdır.

Çalışmanın bu bölümünde her iki taraf arasındaki ilişkilerin çok yönlülüğü belgelere dayanarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Şüphesiz bundan sonraki araştırmalarla da zenginleştirilebilecek verilerde bulunmaktadır.

¹³⁶ *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar)*, ed. C. Ekici, K. Gurultan, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2004, s. 129-132.

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ BASININDA TÜRKİSTAN

Bu araştırmanın basın bölümünde, II. Abdülhamid döneminde yayınlanan üç önemli gazeteden ikisi; *Tercümân-ı Hakikat* ve *İkdâm* gazeteleri esas alınmıştır. Bilhassa bu gazetelerin tercih edilmesindeki etkenler arasında, onların yüksek tirajı, Türkistan ile ilgili haberlere çok fazla yer vermeleri ve imtiyaz sahiplerinin söz konusu coğrafya ile bizzat ilgileniyor olması yer almaktadır.

Bu gazetelere ek olarak yine bu dönem içerisinde belli tarihlerde varlığını sürdüren, farklı okur kitlelerine seslenen dergilerden destekleyici veya farklılaştırıcı örnekler olması için yararlanılmıştır. Bu örnekler içinden Türkistan ile en çok ilgili olanları kullanma yoluna gidilmiştir. Kullanılan yayınlar içerisinde *Sırât-ı Müstakim* ve *Şûrâ-yı Ümmet* yer almaktadır.

1. TERCÜMÂN-I HAKİKAT'TE YER ALAN TÜRKİSTAN YAZILARI

Tercümân-ı Hakikat gazetesi, 27 Haziran 1878'de Ahmet Midhat Efendi¹³⁷ tarafından İstanbul'da günlük olarak çıkarılmaya başlanmıştır. Pek çok kaynakta bu gazetenin halkı okumaya alıştıran yönü esas olarak vurgulanmaktadır. Halbuki düzenli olarak gazetenin yayın süreci takip edildiğinde, dönemin siyasî olaylarının geciktirilmeden yazılması ve bilhassa yabancı ülkelerle olan ilişkilerin yer alması onun en ayırt edici özelliklerinden biri, belki de en önemlisi olarak vurgulanması gereken yönüdür.

Tercümân-ı Hakikat'i inceleyerek Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu anlamak mümkündür. Orta Asya, Kafkaslar, Orta Doğu ve Balkanlara dair olaylar

¹³⁷ Ahmet Midhat Efendi (1844-1912): Küçük yaşlarda iken babasını kaybetmiş, çocukluğu yoksul geçmiş ve bir ara Mısır çarşısında aktar çıraklığı yapmıştır. İlköğrenimini kardeşi Hafız Ağa ile birlikte Vidin, Niş ve Rusçuk'ta yapmıştır. Midhat Paşa'nın Tuna Valiliği esnasında Niş'te Vilayet Mektupçu Kalemine katip olmuş, zekası ve çalışkanlığı ile Paşa'nın sevgisini kazanmış, Midhat ismi kendisine o zaman Midhat Paşa tarafından verilmiştir. *Tuna* gazetesinde ilk yazı denemelerini yazmaya başlamıştır. Tercüman olarak gittiği Sofya'da evlenmiş, bir süre sonra *Tuna* gazetesine başmuharrir olmuştur. Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği'ne tayini üzerine onunla birlikte Bağdat'a gitmiş, orada *Zevra* gazetesini çıkarmış, Mekteb-i Sanayi öğrencileri için "Hâce-i Evvel" takma adıyla bazı kitaplar kaleme almıştır. Ardından İstanbul'a gelerek matbuat işiyle meşgul olmuş, Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* piyesinin ardından Namık Kemal'in çevresinden biri olması nedeniyle Rodos'a sürülmüş, burada bol bol okuma ve yazma imkânı bulmuştur. 1876'da taht değişikliği nedeniyle gerçekleşen genel aften yararlanıp İstanbul'a dönmüştür. Önce çeşitli gazetelerde görevlerde bulunup yazılar yazmış, ardından 1878'de *Tercümân-ı Hakikat*'i çıkarmıştır. Çeşitli okullarda tarih dersleri vermiş, son olarak Darüşşafaka'da fahri hocalık yaparken geçirdiği ani bir kalp krizi sonucu vefat etmiştir. Pek çok eseri bulunan Ahmet Midhat'ın tarihe dair bazı eserleri, *Mufassal Osmanlı Tarihi, Hâce-i Evvel, Tarih-i Edebiyat*'tır. Abdullah Uçman, "Ahmed Midhat Efendi", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, I, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999, s. 135,136.

zinciri birbirini izlemektedir. Bu bölgelerde Çin, Japonya, Rusya, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın hareketleri takip edilmiştir. Bunun yanı sıra Amerika ve Avrupa ile ilgili de düzenli bilgiler yer almaktadır. Gazetede haberlere bakıldığında, dikkat çeken başka bir özellik ise çeşitli bakanlıklardan edinilen bilgilerin aktarılmasıdır. Dil tartışmalarına da yer verilen gazetede kitap, gazete ve dergi tanıtımları, vilayet haberleri, edebî yazılar, tıp ile ilgili bilgiler, yerli ve yabancı edebiyata dair yazılar yer almaktadır. Ayrıca öğrenciler için özel eğitim sayısı yayınlanmıştır. Bazı yazılar tercümelere ve alıntılardan oluşmaktadır.

Gazetenin ilk yıllarında yazıların büyük çoğunluğu Ahmet Midhat Efendi tarafından yazılmıştır. O, “halka yönelen” halkın anlayabileceği basit bir dilde yazı yazan, “halk tipi” gazeteciliğin kurucusu olarak gösterilmektedir.¹³⁸ Ahmet Midhat Efendi'nin Türk Dünyası'na olan ilgisi gazeteye de yansımış, hemen her gün Türkistan ile ilgili haberlere yer vermiştir. Biz burada, *Tercümân-ı Hakikat*'te yayınlanan haberlerden mümkün olduğu kadar farklı örnekler verip, bahsettiğimiz ilginin çok yönlülüğünü göstermeye çalıştık. Bu yazıların hemen hemen hiçbirinde imza bulunmamakla birlikte, gazetede pek çok yazının Ahmet Midhat Efendi tarafından kaleme alındığı bilinmektedir. Diğer yazar kadrosunu ise, Mehmet Cevdet, Mehmet Salih, Muhtar Seyyid, Ahmet Ağaoğlu, Muallim Naci (1882), Faik Reşad (1884), Mehmet Nüzhet Ortanca (1908), Osman Nuri, Ahmed Refik Altınay, Tefik Fikret, Hakkı Tarık Us, Ali Ekrem Uşaklıgil, Cemalettin Saraçoğlu, Selim Ragıp Emeç, Şükrü Baban oluşturmaktadır.¹³⁹

Tercümân-ı Hakikat ve Ahmet Midhat Efendi'nin ortak yönü “öğreticilik” özelliklerinin öne çıkmış olmasıdır. *Tercümân-ı Hakikat* yazılarıyla, duruşuyla örnek teşkil ettiği gibi Ahmet Midhat Efendi de pek çok kişiye yol göstermiş, onları yetiştirmiş, gazetesinde yetişmeleri için ortam sağlamıştır. Bunlara Ahmed Rasim, Nigar Hanım, Halide Edip, Necip Asım, Ahmet İhsan (Tokgöz) ve Hüseyin Cahit (Yalçın) örnek olarak gösterilebilir.¹⁴⁰ Yayın hayatını büyük bir ciddiyetle ve çizgisini uzun yıllar kaybetmeden sürdüren *Tercümân-ı Hakikat*, 1922 yılında kapanmıştır. *Tercümân-ı Hakikat* zamanının en ciddi gazetesi olmakla ün salmıştır. Böylesine geniş bir bakış açısı ve ciddiyeti olan bu gazetenin Türkistan'a dair yayınlar yapmaması

¹³⁸ Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003, s. 64.

¹³⁹ M. Orhan Bayrak, *Türkiye'de Gazeteler ve Dergiler Sözlüğü (1831-1993)*, İstanbul: Küll Yayınları, 1994, s. 140.

¹⁴⁰ Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıl'a Basın Tarihi*, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2006, s. 64. Ayrıca bkz. Koloğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 45-46.

düşünülemezdi. Dolayısıyla belgelerde çıkan Türkistan ilişkilerinin basın cephesinin *Tercümân-ı Hakikat*'ten takip edilmesi kaçınılmaz oldu. Osmanlı-Türkistan ilişkilerine önemli bilgi ve katkıları olacağı inancıyla gazete haberleri kronolojik sıralama gözetilerek derlendi.

Tercümân-ı Hakikat'te yer alan Türkistanla ilgili yazıların büyük çoğunluğunu yurt dışı gazetelerden yapılan çeviriler oluşturmaktadır. Bunun dışında müstakil haberler de yer almaktadır. Üçüncü kısım yazılar grubunu ise belli şahısların hatıraları ile Türkistan'a yaptıkları gezilerin notları ve tefrikaları oluşturmaktadır. Gazetede sadece belli konular üzerinde yoğunlaşmamış, Türkistan ile ilgili sosyal, kültürel, iktisadî konuların yanı sıra siyasî ve askerî denebilecek nitelikte yazılar da yer almıştır.

Türkistan ile ilgili çıkan en erken tarihli yazılardan biri M. Emin Efendi tarafından kaleme alınan *Asya-yı Vusta'ya Bir Seyahat* adlı eserdir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla burada "mütenevvia" ana başlığıyla yer alan seyahatnâmenin bulunduğu sayıları verdik. [Mehmed Emin Efendi], "**İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Bir Seyahat**," nr. 140-49, 151-59, 162-64 (30 Kasım 1878-28 Aralık 1878).

Bu tefrikalar daha sonra toplanarak Seyyah Mehmed Emin, *Tercümân-ı Hakikat Tefrikalarından Mütehassıl Yeni Kütüphane: İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat* (İstanbul: Kırk Ambar Matbaası, 1295) adıyla yayınlanmıştır. Kitabın mukaddimesi Ahmed Midhat Efendi tarafından yazılmıştır. Tefrikanın son kısmında yazar bu seyahatin ikinci kısmının da olduğunu, şayet okuyucular rağbet ederlerse onları da yayınlamak istediğini belirtmiştir. Bu kitap iki kere yeni harflerle yayınlanmıştır: İlki Rıza Akdemir tarafından *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1986) adıyla sadeleştirilerek yayınlanmıştır. R. Akdemir, Ahmed Midhat Efendi'nin yazdığı önsözü atlamıştır. Kitap ikinci defa A. Muhibbe Darga tarafından *İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat* (İstanbul: Everest Yayınları, 2007) adıyla orijinal diliyle yayınlanmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla bu kitabı yeni harflerle yayınlayan R. Akdemir ve M. Darga, *Tercümân-ı Hakikat*'teki orijinal nüsha ile karşılaştırmamışlardır.

"Asya-yı Vusta Seyahatnamesi: Kısım-ı Sâni, Hive'den Taşkend'e"¹⁴¹ (13 Haziran 1885-8 Ağustos 1886). Başlıkta da görüleceği üzere bu kısım Mehmed Emin

¹⁴¹ nr. 2099-2101, 2105-106, 2108-09, 2118-19, 2121-22, 2124-26, 2129-30, 2143, 2145, 2150, 2152, 2158-59, 2163, 2166, 2168, 2198, 2204-6, 2208-18, 2220-31, (bu arada gazetenin yırtık olması sebebiyle sayısı okunamayan iki yazı daha bulunmaktadır), 2235-36, 2238-42, 2244-52, 2260-66, 2269, 2271-73, 2275, 2277-82, 2284-85, 2287, 2289, 2291-92, 2294, 2296, 2299, 2302, 2304-8, 2310-14, 2318-19, 2321-22, 2325, 2327, 2335-38, 2340, 2342-44, 2346, 2348-49, 2351, 2354-56, 2361, 2363, 2366-67, 2369-70, 2372-73, 2375, 2377-79,

Efendi'nin Türkistan Seyahatinin ikinci kısmıdır. Zaten yazar ilk kısmın sonunda seyahatinin ikinci kısmının olduğunu, Hive'den sonra Taşkent'e, Hokand'a, oradan da Kaşgar'a giderek sonunda Afganistan ve Hindistan yoluyla İstanbul'a döndüğünü söylemiştir. Bu yerler hakkında birçok bilgi toplamış olduğundan söz etmektedir. İşte bu kısımda doğrudan Rus yönetimi altında olan Türkistan (Eyaleti) ve o zamanlar Çin hâkimiyetindeki Doğu Türkistan hakkındaki seyahat izlenimleri yer almaktadır. Bildiğimiz kadarıyla bu kısım kitap halinde yayınlanmamıştır. Dolayısıyla şu ana kadar gün yüzüne çıkmamış ilgi çekici bilgiler ihtiva etmektedir. Girişte yazarın kendi ifadesine göre onun asıl maksadı Kaşgar'a gidip buranın siyasî ve coğrafi durumunu öğrenmekti.

Tefrikanın son sayısında şu açıklama yer almaktadır:

“Seyyâh-ı meşhur Mehmed Emin Beyefendi Hazretlerinin Asya-yı Vusta'ya bizzat icra eyledikleri seyahatin kısm-ı sânisî elyevm gazetemize mütenevvia olarak geçirilmektedir. Bu seyahatin kısm-ı evveli vaktiyle Yeni Kütübhaneye desteleri meyanında neşredilmiş olduğu halde, bu defa müstakil bir cilt suretinde meydan-ı intişara konulmuş ve küçük harflerle 303 sahifelik bir cilt olarak, 7 kuruş fiyat ile satılmakta bulunmuştur. İşbu seyahatname, Asya-yı Vusta ahâlisinin ahlak ve âdâtına ve Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye hakkındaki efkâr ve hissiyatına dair pek nafi ve pek garip malumatı havi olub erbâb-ı mütalaaya cidden tavsiyeye şayandır. Cild-i sânisî dahi kariben neşrolunacaktır.”¹⁴²

Görüldüğü gibi seyahatin birinci kısmı kitap halinde neşredilmiş olmakla beraber, ikinci kısmı yayınlanmayıp kalmıştır.

Tercümân-ı Hakikat'te yer alan konumuzla ilgili başlıklar önceleri “Havâdis-i Ecnebiye” ana başlığı altında verilirken daha sonra bu başlık yerine “Havâdis-i Hâriciye” kullanılmış ve yine “Havâdis-i Şetta”, “Gazetelerden Muktebesât” başlığı altında verilmiştir. Türkistan ile ilgili haberlerin birçoğu bu başlıklar altında yer almaktadır.

“**Havâdis-i Ecnebiye [Orta Asya Demiryolu Hattı Hakkında]**¹⁴³”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 28 (17 Temmuz 1878), s. 4. Haberde Rusya'nın, Orenburg'dan Orta Asya'ya 800 kilometreyi aşan bir mesafede demiryolu hattı yapmayı planladığı belirtilmiştir.

2381-83, 2387-88, 2390-91, 2393-94, 2399, 2401, 2403-6, 2408-13, 2415, 2419, 2423, 2434, 2438, 2440, 2442-43, 2445, 2452, 2454.

¹⁴² “Asya-yı Vusta Seyahatnamesi,” *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 2454 (8 Ağustos 1886), s. 4.

¹⁴³ Köşeli parantez içindeki haber başlıkları okuyucuların metinden kısa yoldan haberdar olması adına bizim tarafımızdan tertiplenmiştir. Orijinal haber metninde böyle bir başlık bulunmamaktadır.

“**Havâdis-i Ecnebiye [Taşkent’te Sergi Açılması Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 37 (27 Temmuz 1878), s. 4. *Gazet de Türkistan* gazetesinin verdiği habere göre 4 Haziran’da Taşkent’te ziraat ve sanayiye mahsus olmak üzere bir sergi açıldığı ve Türkistan’ın çeşitli yerlerinden buraya haylice eşya gönderilmiş olduğu yazılmıştır.

“**Havâdis-i Ecnebiye [Rusya’nın Orta Asya’daki Harekâtı Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 48 (9 Ağustos 1878), s. 4. Berlin’den alınan bir habere göre Rusların Orta Asya’daki askerî harekâtındaki amacının Amuderya ile Hindistan arasında bulunan altı hanlığı zaptetmek olduğu, eğer Rus askeri burayı istila ederse Rus ve Hind hududu arasında 320 mil mesafe kalacağı belirtilmiştir.

“**Rusların Asya-yı Vusta’daki Harekâtı**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 51 (11 Ağustos 1878), s. 4. Rusların Amuderya yakınında ilerlemesi, Çarcuy ve Merv şehri taraflarındaki askerî harekâtından bahsedilmiştir.

“**Havâdis-i Ecnebiye [Rus Askerlerinin Orta Asya’daki Durumu Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 53 (15 Ağustos 1878), s. 4. Avrupa gazetelerinden alınan bilgiye göre, Rusya’nın Orta Asya’ya sevk ettiği askerlerin birkaç defa hezimete uğradığı ve yiyecek sıkıntısı çektikleri bildirilmiştir.

“**Havâdis-i Ecnebiye [Rus Kızılhaç’ına Türkistanlıların Yardımı Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 56 (18 Ağustos 1878), s. 4. *Türkistan* gazetesinde yer alan bir habere göre, Orta Asya ahalisi tarafından Rus “Salib-i Ahmer Cemiyeti” ne [Kızıl Haç] 10.418 ruble yardım edildiği bildirilmiştir.

“**Havâdis-i Ecnebiye [Orta Asya’daki Misyonerler Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 66 (30 Ağustos 1878), s. 4. Orta Asya’da ikamet eden Rusya Ortodoks baş despotunun önce Taşkent’e oradan da Çin sınırına gidip, Orta Asya’nın her tarafına misyonerler göndererek yerel halka İncil dağıtıp, halkı Hristiyanlığa çekmeye çalıştıkları belirtilmiştir.

“**Havâdis-i Ecnebiye [Muhâcir İskâmı Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 69 (6 Eylül 1878), s. 4. Türkistan’da çıkan bir gazetede şu haberlerin yer almakta olduğu yazılmıştır: Bundan önce Yakup Han’ın yönetimi altında bulunan yerlerden gelen muhacirlerin maişet ve istirahatlarının temin edildiği, hatta bu muhacirlere “Karakoto” taraflarından üç büyük nehir akan arazi verildiği ve ziraate başlamaları için yeterli miktarda arpa ve buğday verildiği ifade edilmiştir. Ancak bu arazi ziraat için

yeterli olmadığından bu muhacirlere uygun bir arazi göstermek üzere yeni bir arazi memurunun görevlendirildiği bildirilmiştir.

“**Havâdis-i Ecnebiye: Kulca Meselesi**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 101 (11 Ekim 1878), s. 4. Çin ve Rus Devletleri arasındaki Kulca sorununa değinilmekte, bu meselenin Çin ve Rus hükümeti arasında gerilime yol açtığı belirtilmektedir.

“**Havâdis-i Ecnebiye: Kulca Meselesi**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 106 (18 Ekim 1878), s. 4. *Daily Telgraf* gazetesinde yer alan yoruma, Moskova’da çıkan bir gazetede verilen cevap nakledilmiştir. Rus görüşünü yansıtan bu cevaba göre İngilizlerin, Kulca meselesinin Rusya için yarattığı sorunlardan dolayı memnun oldukları belirtilmiştir. “İngilizler bizi Çinlilerle boğaz boğaza muharebede görmek istiyorlar. Lakin böyle bir vakanın zuhuru mümkün olacağı hakkında aldaniyorlar” denilmektedir. Rusların, Orta Asya’daki yeri ile İngilizlerin Hindistan’daki konumunun benzer olmadığı belirtilmektedir. Zira yazara göre, Orta Asya ahaliisi Rus varlığını benimsemekteydi. Hint’te ise İngilizler daima yabancı olarak görülmekteydi. Rusların ise girdiği memlekette bulunan ahaliye iyi davrandıkları, onları hoşnut ettikleri belirtilmektedir.

Gazeteye göre Ruslar, Türkistan’da on yıldan beri ilerlemekte ve kendi evi gibi her tarafında “icrâ-yı hükümet” etmekteydi, hiçbir tarafta ihtilal emareleri görülmüyordu. Hatta bütün Müslümanların itaat etmeleri, dini görevleri gereğinden olan Müslüman halifesi ve Osmanlı padişahı ile savaşta olduğu zaman bile Türkistan’daki Müslüman halk Rusya’ya olan sadakatlerini göstermişlerdir. Yine aynı gazetenin görüşüne göre, Kulca eyaleti daha önce Çinlilerin girişimine rağmen ele geçirilememiştir. Çünkü o yıl Müslümanlar ayaklanmışlar, bu yüzden Ruslar buraları zapt etmeye mecbur kalmışlardı. Fakat Rusların burayı işgali geçici olmamıştır. Çinlilerin Orta Asya’da bulunan Müslümanların can düşmanı olduğu ve Rusya’nın burayı Çin’e geri vermeye niyeti olmadığı anlatılmaktadır.

“**Asya-yı Vusta’dan Bir Hususi Mektub**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 110 (23 Ekim 1878) s. 4. Gazetede yer alan iki buçuk ay önce General Lomakin’in gerekli asker ve mühimmatı sağlayarak Küçük ve Büyük Balkan’da bulunan Teke Türkmenlerinin istinatgâhı olan Kızıl Arvat adlı yere hareket ettiğini, hatta geçen sene bahar mevsiminde generalin birkaç tabur askerle Kızıl Arvat’a gittiğini ve Tekelilerden asla bir mukavemet ve engelle karşılaşmayarak oraya ulaştığı söylenmiştir. Ancak cesaret ve hamiyet sahibi Nur Verdi Han, vatanperver Tekelileri toplayarak generalin üzerine

hücum etmiş, bunun neticesinde Ruslar geri çekilmek zorunda kalmıştır. General Lomakin, Nur Verdi Han'a elçi göndermiş, Rusya'ya tâbi olmasını istemiş ve ayrıca para, hayvan, nişan, rütbe vereceğini vaad etmişse de, Nur Verdi Han bunu kabul etmemiş, general'in yaptıklarına karşılık bulacağını, bu teklifler yerine başka tedbirlere müracaat etmesini kendisine bildirmiştir. Teke Türkmenlerinin aslında başka yollardan Rusları hezimete uğratabileceklerini, ancak Tekelilerin böyle saldırgan yollarla işlerinin olmadığını, maksatlarının sadece Rusların istilasına karşı kendini savunmak, istiklal ve hürriyetlerini sürdürmek olduğunu, şimdi ise generalin tekrar ikinci kere Tekeliler üzerine yürüdüğünü yazmaktadır. Ancak general direnişle karşılaşmış ve geri çekilmek zorunda kalmıştır. Rus gazetelerinde generalin uğradığı yenilgi saklanmış, tam tersi yönde haberler yayınlanmıştır. Tekelilerin esir edildiği ve yakında hepsinin aman dileyebilecekleri yazılmıştır. Tekeliler, son cana kadar mücadele edeceklerini, Rusya'ya tâbi olmayacaklarını bildirmişlerdir. Lomakin, Kızıl Arvat'ı Rusların eline geçirmeye muvaffak olamamış, ancak oraya istihkam inşa etmiş ve asker yerleştirmiştir. Balkanlar¹⁴⁴ civarındaki Tekelileri yavaş yavaş itaat altına aldıktan sonra Tekelilerin en büyük ve önemli istinadgâhı olan Merv Kalesi'ni zapt ederek Afganistan'a yaklaşmak niyetinde oldukları belirtilmiştir. Ardından Tekelilerin yaklaşık 35 bin kişi oldukları ve birlikte hareket ettikleri surette Ruslara karşı mukavemet edebilecekleri yazılmıştır.

“**İlânat: Bir Sahte Dervişin Seyahati**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 158 (21 Aralık 1878), s. 4. Vambéry'nin *Asya-yı Vusta Seyahatnamesi* tercümesinin ikinci cüzünün basıldığı, kitapçılardan temin edilebileceği, üçüncü cüzün de hazırlandığı haber verilmektedir.

“**Havâdis-i Ecnebiye: Asya-yı Vusta**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 172 (6 Ocak 1879), s. 3. Yazıda *Newyork Herald* gazetesine Taşkent'ten verilen cevap yer almaktadır. General Kaufman yazdığı iki mektupta, İngilizlerin Afganistan muharebesinde birkaç kere bozguna uğradıklarını, ancak gazetelerin bunun tam tersini yazdıklarını belirtmiştir. Kaufman'ın Afganlıların biraz daha gayret ederlerse İngilizleri tamamen hezimete uğratabileceklerini, bu ifadelerin İngiltere'de hiddet ve heyecana sebep olduğunu ifade ettiği bildirilmiştir.

“**Bend-i Mahsus: İttihad-ı İslâm**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 594 (24 Mayıs 1880), s. 2. Haberden *Tercümân-ı Hakikat*'de, bundan önce İran ile Türkmenler

¹⁴⁴ Buradaki Balkanlar, şimdiki Türkmenistan sınırları içerisinde bulunan beş eyaletten biridir. (Balkan [Balakan], Ahal, Mary [Merv], Lebap, Daşoguz)

arasında bir ittifak olabilir mi şeklinde bir yazı çıkmış olduğu anlaşılıyor. Orta Asya ahalisinden ismi verilmeyen tanınmış bir kişi *Tercümân-ı Hakikat*'e gönderdiği mektupta bu konuda aşağıdaki yorumları yapmıştır: Daha önce *Daily News* gazetesinde bu konuda bazı yorumlar yapılmış, acaba İran devleti Türkmenler üzerinde hakimiyet tesis etse nasıl olur konusunu tartışmıştır. Yazara göre, böyle bir hakimiyetin geçmişte kalmış düşmanlıkları yenilemesinden başka Orta Asya kabileleri üzerinde hüküm süren hanların bir tür bağımsızlığa sahip olduklarından İran hakimiyetine girmek istemeyecekleri açıktır. İran ile Türkmenler arasındaki ilişkinin birinin diğerine hükmetmesi şeklinde değil, bunun ittifak ve ittifak şeklinde olması gerektiğini belirtmektedir. İranlılarla Orta Asya kavimleri arasında bir birlik ortaya çıkacak olursa, Afgan kabileleri ve Kazak kavimleri de bu birlik dairesine dâhil olacak ve böylece ittifak genişleyecektir. Bu ittihada dışarıdan iki gücün tesir edebileceğini, bunlardan birincisinin, Rusya'nın engelleyici gücü diğerinin ise İngiltere'nin yardım edici gücü olduğunu ifade etmektedir.

Yazara göre, İngilizlerin Afganistan'da bulunmaları daha fazla ilerlemek hedefini taşımaktadır. İngilizler, Hindistan'da sahip oldukları yerleri muhafaza edebilirlerse mutlu olurlar, Rusya ile Hindistan arasında güçlü bir engel meydana getirirlerse bundan daha fazla mutluluk duyacaklardır. İttihâd-ı İslâm fikri öncelikle İstanbul'da ortaya çıkmış olduğu için Osmanlı devleti böyle bir oluşuma destek verebilir. Fakat burada coğrafi konumundan ötürü İran'ın gayreti daha büyük öneme sahiptir. Zira İran, Orta Asya ve Afganistan ile sınırdadır. Makalenin sonunda yazar bu duruma İranlıların dikkatini çekmekte ve İran'da yayınlanan *Ahter* gazetesinin de böyle bir ittifadı onaylayacağını ümit etmektedir.

“**Bend-i Mahsus: İttihâd-ı İslâm [Ahter Gazetesi]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 598 (29 Mayıs 1880), s. 3. Daha önce *Ahter* gazetesinde ittihâd konusunda bir yazı yayınlanmıştır. Biri Orta Asya'dan diğeri İran'dan yazan iki kişinin İran-Türkmen ittihâdı hakkındaki fikirleri *Tercümân-ı Hakikat*'de yer almıştı. İran'da yayınlanan *Ahter* gazetesi bunları özetledikten sonra bu ittihâdın önemli olduğunu belirterek, bunun hem İran hem de Osmanlı ulemâsının ve ileri gelen devlet adamlarının gayretlerine bağlı olduğunu basının da bu konuda destek vermesi gerektiğini yazmaktadır. Yazar da *Ahter*'de çıkan bu görüş ve temennilere katılmaktadır. Makalenin sonunda ise şöyle bir görüş bildirmektedir: İranlılar ve Osmanlıların birlikte oluşturacakları “İttihâd-ı Asya

Cemiyet-i Coğrafiyesi” adı verilebilecek bir teşkilatın, bu birlik yolunda önemli bir adım olacağını bildirmektedir.

“**Havâdis-i Hâriciye: Asya**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 598 (29 Mayıs 1880), s. 2. Orenburg taraflarından gelen Kırgız [Kazak] ve Başkırtların ifadelerine göre yazılmış bir haberde, Orenburg’da yaşayanlar gibi Kırgızların da kış aylarında felaket, sefalet ve ecel ile pençelettikleri anlatılmış, buradaki yaşamın zorluğundan, kışların çetin geçmesinden ve soğuk havalardan bitki ve hayvanlara zarar vermesinden bahsedilmiştir.

“**Havâdis-i Hâriciye: Asya**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 602 (3 Haziran 1880), s. 3. *Daily News* gazetesinde yer alan bir habere göre, Semerkand’dan “firar eden” hacıların Hokand’a ulaşmış oldukları bildirilmektedir. Bu hacılar, Buhara, Türkistan ve Hokand ahalisini Rusya aleyhine kışkırtmak ve Çinlileri yardıma çağırarak yazıları hamil bulunmakla suçlanmışlardır. İçlerinden bazıları kaçamayarak yakalanmış, Hokand’da tutuklanmıştır.

“**Havâdis-i Hâriciye: Asya**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 606 (7 Haziran 1880), s. 4. Moskova’da yayınlanan bir gazetenin 28 Mart 1880’de Semerkand’dan aldığı malûmata göre şiddetli bir deprem olduğu, gece olan bu depremin büyük bir gürültüyle ahaliyi uykusundan uyandırdığı ve bunun Semerkand’ın en eski eserlerinden biri olan Bibi Hanım Camisinin minaresini yıktığı bildirilmiş, ardından Bibi Hanım hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

“**Havâdis-i Şetta**¹⁴⁵: **Yine İttihâd-ı İslâm Meselesi**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 725 (15 Kasım 1880), s. 2. Yazıda, Avrupa gazetelerinden alınan bir habere yer verilmektedir. Buna göre, 1880 hac mevsiminde hacılara hitaben İstanbul’dan gönderilen bir hutbe okunduğu iddia edilmiştir. Bu hutbede İslam âleminin büyük bir tehlike ve tehdit altında olduğu anlatılmıştır; İngiltere Hindistan’ı, Fransa Cezayir’i, Rusya ise Türkistan’ı ele geçirmiştir. Buna benzer bazı çatışma konuları dile getirildikten sonra, hacıların gafletten uyanması, silahlanması, tâbi buldukları İslam hükümdarlarından rica ederek, birbirleriyle iyi ilişki içinde bulunmaları, İslâmı, Hristiyanlığa karşı savunmak için Emir’ül-Müminin Hazretleri’nin etrafında toplanmaları isteniyordu.

¹⁴⁵ Şetta: değişik konulardaki haberlerin yer aldığı kısımlar için kullanılan başlıktır.

Tercümân-ı Hakikat yazarı, bu haberi şüpheyle karşılamaktadır. Şayet böyle bir hutbe verilmiş olsaydı Hicaz'a gidenlerin bundan haberdar olup İstanbul'u bilgilendireceklerini söylemektedir. Yazar, dolayısıyla böyle bir olayın vuku bulmasını ihtimal dışı görmektedir. Olsa bile bundan dolayı insaf sahibi hiç kimsenin Müslümanları töhmet altında bırakamayacağını belirtmektedir.

“**Havâdis-i Ecnebiye: Asya**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 732 (24 Kasım 1880), s. 2. Orta Asya meselesinde İngiltere ile Rusya arasında uzlaşma sağlamak üzere İngiltere'nin Petersburg sefiri Lord Dufferin'in Rusya hükümeti ile müzakerede bulunacağı ve Rusya devletinin konuyu neticeye bağlamakda zorluk çıkarmayacağı ve Merv'i işgal fikrinden vazgeçmesinin muhtemel olduğunu *Times* gazetesinin bildirdiği belirtilmiştir.

“**Havâdis-i Şetta [Buhara ile ilgili]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 841 (31 Mart 1881), s. 2. Rusya İmparatoru'nun vefatının ertesi günü Buhara Emiri'nin oğlunun hocası olup Petersburg'da bulunan zât, bu haberi Buhara Emiri'ne telgrafla bildirmiş ve Buhara Emiri de bundan dolayı üzüntüyle beraber yeni imparatorun tahta çıkışını tebrik etmiş ve eski imparator ile aralarında olan dostâne münasebetlerin yeni imparator ile de devam etmesi ümidini beyan etmiştir.

“**Havâdis-i Hâriciye: Asya**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 844 (3 Nisan 1881), s. 2. Bu kısa haberde, Rusya İmparatoru'nun Türkistan ordusu kumandanı General Skobelev'e çektiği telgrafa yer verilmiştir. Telgraf aynen şöyledir: “Fikrimce, kendi memleketimizde (Rusya'da) yapılması gereken birçok iş bulunduğu için, artık Orta Asya işini bir tarafa bırakmamız elzemdir.”

“**Havâdis-i Hâriciye: Asya**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 1103 (8 Şubat 1882), s. 3. 1873 yılında Rusların Hive seferinin ardından yapılan anlaşmada Hive Hanı'nın ödemeye mecbur olduğu savaş tazminatı hesaba geçirilerek Rusya'ya yıllık 200 bin ruble ödemesinin kararlaştırıldığı bildirilmiştir. Hive Hanı şimdiye kadar bu taahhüdünü tamamen yerine getirdiğinden, Rusya hükümetinin hanın bundan sonra senesine 150.000 ruble verip geri kalan 50.000 rublenin re'sü'l-mala ilavesine karar verdiği bildirilmiştir.

“**Havâdis-i Hâriciye: Asya**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 1133 (15 Mart 1882), s. 3. Orta Asya'da, Rus istilasından sonra ele geçen yerlerde, askerlik hizmetinin umumileştirilmesi konusunda Rus hükümeti Orta Asya ahalisine hitaben bir beyanname

neşr etmiştir. Türkistan ve Teke ahalisi, buna karşı çıkmış ve ne olursa olsun bunu ısrarlı bir şekilde red etmişlerdir. Bu durum, yerel Rus memurları tarafından merkeze rapor edilmiş ve askerlik görevinden şimdilik Teke ve Türkistan ahalisinin muaf tutulmasının uygun olacağını bildirmişlerdir.

“**Havâdis-i Şetta [Hive Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 1523 (23 Haziran 1883), s. 2. Hive Hanı Muhammed Rahim Han tarafından Rusya imparatoru ve imparatoriçesine tahta geçmeleri sebebiyle gönderilen hediyelerin Bahçesaray’da yayınlanan *Tercüman* gazetesinde dökümünün yapıldığı belirtilmektedir.

Bunlar arasında, eğeri ile dört has Türkmen atı, altın ve gümüş ile işlenmiş eğer takımı, pahalı taşlarla işlenmiş kalpak, altın ile işlenmiş bir külah, cevahirli bir çift küpe, sekiz kaşmir şalı, on iki Afgan kumaşı, iki takım kumaş, altı tane üstü ipek ile işlenmiş yorgan, şehzadeye altın ile işlenmiş iki kadife hil’at, sekiz kaşmir şalı, sekiz top Afgan kumaşı yer aldığı bildirilmektedir.

“**Havâdis-i Şetta [Buhara Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 1523 (23 Haziran 1883), s. 2. Haberde Buhara’dan gelen elçi heyetinin başı olan Emir Muzafferiddin’in oğlu Veliahtı Seyyid Mir Abdülehad tarafından imparator ve imparatoriçe ile veliahda takdim olunan hediyelere yer verilmiştir. Buhara Hanı tarafından imparator’a tahta geçmeleri sebebiyle 120 bin rublelik Buhara altını, pahalı taşlı baş nişanı, altın ve inci ile işlenmiş kadife hil’at, altın ve cevahirli bir kuşak, on tane Türkmen halısı, bin arşın Buhara kadifesi, iki top türlü Buhara kumaşı, yüz top Buhara ipek kumaşı hediye edilmiştir. İmparatoriçe’nin başına takması için cevahirli nakkaş bir altın ve cevahirli küpe, 8 tane Kaşmir şalı, 12 top Afgan kumaşı, 6 tane üstü işlemeli ipek yorgan gönderilmiştir. Veliahta ise, altın işlemeli iki kadife hil’at, sekiz tane Kaşmir şalı, sekiz top Afgan kumaşı verilen hediyelerden bazılarını oluşturmaktadır.

“**Havâdis-i Şetta [Kafkasya ve Türkistan’ın Birleştirilmesi Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 1597 (19 Eylül 1883), s. 2. 1883 Eylül’ünde Türkistan Valisi General Çernayev’in Petersburg’a gittiği yazılmıştır. Oraya gidiş nedeni Türkmenlerden zaptedilen topraklarla Kafkasya eyaletinden bazı yerler birleştirilerek ayrı bir eyalet oluşturulması meselesiydi. Bu durum General’i memnun etmediğinden mesele hakkında henüz kesin bir karar verilmediği yazılmıştır.

“**Havâdis-i Şetta [Rusya ve Buhara İlişkileri Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 1668 (15 Aralık 1883), s. 2. Viyana gazetelerinde Buhara Hanlığı ve Rusya arasında posta işletilmeye başlandığından ve Buhara Hanlığı ile Rusya hükümeti arasında bazı siyasî haberleşmeler olduğundan bahsedilmektedir.

“**Havâdis-i Şetta [Orta Asya Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 1696 (17 Ocak 1884), s. 3. Petersburg’da neşredilen bir Rus gazetesinden alınan habere dayanılarak Orta Asya’da İngiliz ve Rus ticaretinin rekabetinden söz edilmektedir. Buradaki bilgilere göre, 1851’de Rusya’dan Orta Asya’ya 11 milyon ruble ihracat, 15 milyon ruble ithalat yapılmıştır. 1861’de 13 milyonluk ihracat, 15 milyonluk ruble ithalat yapılmıştır. 1881’de ise, 13 milyonluk ihracat, 33 milyonluk ithalat gerçekleşmiştir.

Haberde ayrıca, Orta Asya’da 10 milyon ahalinin yaşadığı, sanayi ürünleriyle pamuk ekiminin Rusya açısından çok önemli olduğu belirtilmektedir. Diğer yandan, Buhara, Hokand ve Semerkand şehirlerinde satılan mallardan birçoğunun İngiliz kaynaklı olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, burada birçok İngiliz tüccarının görüldüğü yazılmıştır. Yazıda, Orta Asya idaresinin Rusya için giderek daha fazla masrafa sebep olduğu belirtilmektedir. 1851’de Orta Asya için 4,5 milyon harcanırken, bu masraf 1879’da 20 milyona çıkmıştır. İngiltere ile olan ticarî rekabetin günden güne arttığı, dolayısıyla İngiliz mallarını dengeleyecek miktarda Orta Asya’ya mal sevk edilmesi gerektiği bildirilmektedir.

“**Havâdis-i Şetta [Rusya’nın Asker Sevkiyatı Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 1718 (11 Şubat 1884), s. 2. Petersburg’da yayınlanan bir habere göre, Rusya Devleti’nin Buhara ile Afganistan üzerine asker sevk edeceğine dair Avrupa gazetelerinde yazılan haberler yalanlanmakta, Rusya hükümetinin böyle bir hazırlık yapmadığı ve bu gibi haberlerin aslı ve esası olmadığını beyan edilmiştir.

“**Havâdis-i Şetta [Merv’in İlhakı Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 1719 (13 Şubat 1884), s. 3. Burada Avrupa basınından çıkan yazılara değinilerek, Merv meselesi ele alınmıştır. Merv’in Rusya’ya ilhakının Rusya ile İngiltere arasında çatışmaya sebep olabileceği tartışılmaktadır.

“**Havâdis-i Şetta: Rusya’nın Merv’i İstilâsı**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 1721 (15 Şubat 1884), s. 3. Rusya’nın Hind yolu üzerinde bulunan Merv’i nasıl istila ettikleri anlatılmakta ve İngiltere’nin bu durumu nasıl karşılayacağı tartışılmaktadır. *Times*

gazetesinde konuyla ilgili haberde, bu durumun sanki önemsizmiş gibi verildiği söylenmiştir.

Tercümân-ı Hakikat, haberin İngiliz basınında bu şekilde geçiştirilmesini biraz hayretle karşılamaktadır. *Times* gazetesinde Göktepe'nin Ruslarca ele geçirilmesinden sonra, Merv'in de zapt edilmesi doğal karşılanmış, bu kazanımla Rusların Orta Asya'daki ilerlemesinin son bulacağı ifade edilmiştir. *Tercümân-ı Hakikat*, böyle bir haber bu tavırla ancak bir Rus gazetesinde yer alabileceği görüşünü belirtmiştir. Arkasından, Rusya'nın Merv ile yetinmeyeceği kanaati ifade edilmiştir. Zira Hindistan, Ruslar için çok cazip bir ülkeydi. Türkistan'ın Merv çölleri veya en ma'mur yerleri bile burayla kıyaslanamazdı. Dolayısıyla, Rusların burada duracağını ummak saflık olurdu şeklinde bir görüşe yer verilmektedir.

“**Havâdis-i Şetta [Türkmenlerle ilgili]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 1725 (20 Şubat 1884), s. 3. Londra basınında çıkan bir habere yer verilen yazıda Merv'in Rusya'ya ilhakı konusunda İran ricâlinden birisinin mektubu yer almaktadır. Bu mektupta İngiltere'nin politikasını kendilerinin anlamalarının mümkün olmadığı söyleniyor. İngiltere'nin Hindistan'a yaklaşması istenildiğinden 1857'de İran'ı, Herat'ı terk etmeye mecbur bıraktığını söylüyor. Ancak şimdi İngiltere'nin, Rusya'nın Merv'i istilâ etmesine ve yarım asırdan beri hedeflediği yolda bir adım daha atmasına izin verdiğini belirtiyor. Rusya askerinin ardından mühendisler ve tüccarların da bölgeye giderek askerî merkezler tesis ettiklerini ve bütün Orta Asya'da garip bir değişme meydana geldiğini belirtiyor. İran ile Rusya arasında bir anlaşma olmadığını, sınır meselesine dair olan anlaşmanın İngiltere sefirine gösterildiğini ifade ediyor. İngiltere, İran'ı terk ettiği ve Herat'tan çıkardığı zaman İran'da doğal olarak komşusu olan Rusya ile uyuşmaya mecbur olduğunu, Rusya ile olan ticaretinin olumsuz etkilenmemesi için İran'ın bu devletle uyuşmak zorunda kaldığı işaret edilmektedir. “Afganistan ile İran'ın birleşerek Rusya'ya karşı bir direniş hattı oluşturmalarının zamanı çoktan geçmiştir” diyerek mektup bitirilmiştir.

“**Havâdis-i Şetta [Taşkent Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 1727 (22 Şubat 1884), s. 2. Yazıda Taşkent'ten, Petersburg'da çıkan *Novoe Vremya* adlı gazeteye gönderilen bir haberde, Afgan-Rus sınırında göçebe bir şekilde yaşamakta olan kabilelerin Rusya himayesine girmek istedikleri bildirmiştir.

“**Havâdis-i Hâriciye [Merv Bölgesi ve Ahalisi Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 1735 (2 Mart 1884), s. 3. Haberde Rusya'nın Merv'i istila etmesinden sonra Avrupa'da tüm gözlerin bu tarafa çevirildiği belirtilmiştir. Bir Rus gazetesinin yazmış olduğu bu bölgeye dair coğrafi ve tarihî yazı burada verilmiştir. Eski zamanlara ait eserlerin harabeler ve hisarlardan başka kalan bir şey olmadığı, bunların ise hayvanlara barınak olduğu, ahalinin fakirliği anlatılmaktadır. Ahalinin Teke Türkmenlerinden oluştuğu, bunların yağmacılık ve akınlar yapmaktan geri durmadıkları ifade edilmiştir.

Merv bölgesinin stratejik açıdan önemli bir yer olduğu gibi, iki önemli ticaret yolunun yani Herat'tan Hive'ye ve Meşhed'den Buhara'ya giden ticaret yollarının birleştikleri yerde bulunmasından dolayı da önemli bir nokta olduğu belirtilmiştir. Merv'de çöllerin olduğu ve buralarda su bulunmadığı, su ihtiyacının ise her yüz kilometrede bir bulunan su kuyusundan temin edildiği, İran'a doğru giderken dört yol olduğu ancak bu yolların bozuk ve susuz olduğu anlatılmıştır.

Ahalinin özellikleri anlatılırken cesur, serbest ve yağmacılıkla uğraştıkları belirtilmektedir. Buharalıların “bir insan, bir şeytan ile bir Mervliye tesadüf edecek olursa, evvela Merv'liyi def edip sonra da bir şeytanın def'ine bakılmalıdır” dedikleri söyleniyor. Merv'e en son seyahat edenlerin, bu kişilerin artık göçebeliği terk etmek istediklerine dikkat çektikleri anlatılmıştır. Bu insanların kavrama yeteneğinin fevkalade olduğunu, ancak afyon kullanmalarının buna zarar verdiği de anlatılanlar arasındadır. Merv'de mükemmel bir hükümet olduğu, ahalinin vergi vermekle mükellef olmadığı, idarenin aşiretler tarafından sağlandığı, aşiret reislerinin çok fazla nüfuzla sahip oldukları ifade edilmiştir. Ahalinin 250 bin kişi olduğu ve bunların 40 bin çadırdan oluştuğu, halkın temel uğraşlarının kuyumculuk ve halıcılık olduğu belirtilmiştir.

“**Gazetelerden Muktesebât [Rusya'nın Hükümet Merkezi Kararı Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 1754 (24 Mart 1884), s. 2. Tiflis'ten alınan bir habere yer verilen yazıda, Rusya hükümetinin Türkistan eyaletinin hükümet merkezi olan Taşkent'ten vazgeçilip, merkezin Semerkand olmasına karar verildiğini ve şehirde meşhur Timurleng'in türbesi bulunduğu için Orta Asya'nın çok büyük bir ziyaret merkezi olacağını bildirdiği ifade edilmiştir.

“**Kavâid-i Lisân-ı Türkî**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 1979 (5 Ocak 1885), s. 4. *Kavâid-i Lisân-ı Türkî* adlı eserden bahsedilmektedir. Eserin gayet sade bir dille

yazılmış olduğu ve Asakir-i Şahane Alay Mektepleri için ders kitabı olarak kullanılmasına karar verildiği belirtilmiştir.

“**Gazetelerden Muktebesât [Almanların Taşkent’teki Protestan Kilisesi Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 1981 (8 Ocak 1885), s. 2. Taşkent şehrinde bir Protestan kilisesinin inşasına dair Çar’dan Almanların izin talebinde buldukları, bu isteklerine müsaade edilerek orada kilisenin inşasına başlanmış olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, Almanya ve Rusya arasındaki dostane münasebetlerin daha henüz Alman ve Rus kavimleri arasındaki rekabeti ortadan kaldıracak düzeyde olmadığı da belirtilmiştir.

“**Gazetelerden Muktebesât [Tercüman Gazetesi Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 2020 (12 Mart 1885), s. 2. Kırım’ın Bahçesaray şehrinde bir tarafı Rusça diğer tarafı Türkçe olarak neşredilen *Tercüman* adlı gazetenin 1885 senesi için abone defteri açıldığı Memâlik-i Osmanî’den abone olmak isteyenlerin İstanbul’da okuyucuların Kıraathane-i Osmanî müdürü Serafim Efendi’ye müracaat etmelerinin gerektiği belirtip, ardından *Tercüman* tanıtılmıştır: “ahvâlat-ı dâhiliye ve hâriciye ve maârif-i edebiyata dair haftalık gazetedir.” Buhara, Taşkent, Tobol (Sibirya), Kazan, Ufa, Orenburg, Hacitarhan, Bakü ve gayri yerlerde muhabirleri olduğundan, Rusya ve Orta Asya İslamlarından bahsettiği belirtilmiştir. Haberin sonunda “sahib-i imtiyaz ve muharriri İsmail” yazısı bulunmaktadır.

“**Gazetelerden Muktebesât [Rusya’nın Orta Asya’ya Girişi Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 2043 (9 Nisan 1885), s. 2. Orta Asya ile ilgili araştırmalar yapan bir İngiliz muharririnin Rusya’nın hızla yükselişini konuşmak ve fikir alışverişinde bulunmak üzere bir konferans düzenlediğinden söz edilmektedir. Rusya’nın Orta Asya’ya ilk defa nereden ve nasıl girmeye başladığı, Türkmenlerin 1880 yılındaki direnişi ile Rusların Orta Asya’daki ilerleyişi anlatılmaktadır.

“**Gazetelerden Muktebesât [Merv Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 2045 (11 Nisan 1885), s. 2. Orta Asya’ya seyahat eden bir Fransız’ın Paris gazetelerinden birine Rusya ve İngiltere ihtilâfına dair değerlendirmelerinden bahsedilmektedir. Yazar, iki büyük devletin birbiriyle çarpışmalarına sebep olan ücra yerlerin kimsenin bilmediği yerler olduğunu, ancak kendisinin buralara gidip gördüğünü, orada ikamet ettiğini belirtmiştir. Bu yüzden bir iki söz söyleyeceğini yazmıştır. Hive, Buhara ve Taşkent gibi yerlerde Ruslar ile birlikte iki sene gezmiş, ordularında bulunmuş, muharebelerine gitmiş ve onlarla yiyip içmiş olduğunu, oralar

hakkında oldukça malûmata sahip olduğunu ifade etmiştir. Merv'e ne bir Rus ne bir İngiliz zabıtı gitmemiş olduğu zamanlarda arkadaşı ile birlikte buralara gittiğini, rahatlıkla gezdiğini anlatmıştır. Son derece serbest bir şekilde fikirlerini dile getirdiğini, söylediklerine İngilizlerin inandığı takdirde mutlu olacağını ifade etmiştir. Fransız Seyyah, İngilizlerin çok büyük bir felaket girdabı içine girdiğini söyleyip onları ikaz etmiştir. Merv meselesinin Ruslar için hayat memmat meselesi olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Merv'in zaman içinde bakımsız bir hale geldiği ve tekrar eski görüntüsüne kavuşması için yapılması gerekenleri sıralamaktadır.

Rusların barış için gönüllü olduklarını söyleyip, bu iddianın doğruluğunu ispatlamaya yönelik kanıtlar sunmaktadır. Ona göre Orta Asya'da barışın sağlanması Ruslar ile İngilizlerin ittifakıyla hâsıl olur. Makaleyi Rusya İmparatoru'nun kendisine söylediği bir sözle bitirmiştir: "Bu memleketler pek uzaktır. Bana da büyük bir can sıkıntısı veriyor. Memalik-i mezkurede zuhur eden vukuat ve bizi o tarafa sevk eden lüzum hakkında Avrupa'nın pek az malumatı vardır."

"**Bend-i Mahsus: Türkler**", *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 2051 (18 Nisan 1885), s. 3. Kırım'da çıkan *Tercüman* gazetesinden aynen alınmış olan yazıda, yeryüzünde yaşayan Türklerin sayısından, hangi devletlere tâbi olduklarından, konuştukları dillerden bahsedilmektedir. Asya ve Avrupa'da o gün için toplam Türk nüfusunun 40 milyon kadar olduğu belirtilmektedir. Bunların Çin, Rusya ve Osmanlı Devletlerinde yaşadıkları ifade edilmiştir. Lisanlarının dört tane olduğunu: Osmanî, Azerbaycanî, Çağatayî ve Tatarî. Edebî dilleri ise Osmanlıca ve Çağatayca olmak üzere iki tane olduğu belirtilmiştir.

Burada Türklerin nüfusundan da bahsedilmektedir. Çin'e tâbi Türkler Kulca, Kaşgar ve Uygur ahalisinin 12 milyon; Rusya devletine tâbi Azerbaycan Kafkasya Türkleri 2 milyon; Kırım, Hacıtarhan, Orenburg, Ural, Kazan ahalisi 3 milyon; Kırgız [Kazak] ahalisi 2 milyon; Türkmen ahalisi 2 milyon; Orta Asya, Buhara ve Hive, Özbek ve Sart ahalisi 4 milyon beş yüz bin olup toplam on üç buçuk milyon olduğu bilgisi verilmiştir. Osmanlı Türklerinin ise 14 milyon olduğu, bunlardan başka Sibiryada Altay Dağlarında 800 bin kadar Türk olsada bunların çoğu Mecusi oldukları için hesaba dâhil edilmediği belirtilmiştir. Türklerin tamamının İmam-ı Azam mezhebinde olduğu, aralarında Şafi ve Maliki var ise de çok az oldukları için hesaba dâhil edilmedikleri yazılmıştır. Türkler arasında dört lisan varsa da bunlar arasındaki tek farkın telaffuzda

olduğu ifade edilmiştir. Yazar, Çağataylıların “kildi”si ile Osmanlıların “geldi”si gibi örneklerle durumu somutlaştırmıştır.

Türklerden ilim, edebiyat gibi alanlarda yetişmiş pek çok kişi olduğunu, ticaret ve sanatta da Orta Asya, Kazan ve Orenburg’da pek çok insanın yetiştiğini, Türklerin eserleriyle hiçbir kavimden geri kalmadığını gösterdiği söyleniyor. Türklerin siyaset ve yiğitlikleriyle tarihlerin dolu olduğunu, bu tarihlerine kendilerine hükmeden, hâkimiyetleri altına girdikleri büyük devletlerle olan mücadelelerinden örnekler veriliyor. Son olarak da eğitimin gelecek için ne kadar önemli olduğu vurgulanıp “Kendini bilen Türkoğlu bu yolun haricinde olmamalı” diyerek yazı bitiriliyor.

“Gazetelerden Muktebesât: Novoe Vremya’da Okunuyor”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 2075 (16 Mayıs 1885), s. 2. Haberde Orta Asya şimendüferleri meselesine artık karar verildiği, Hazar Ötesi’nde bulunan şimendüferin Aşkabad, Kaşka, Merv yoluyla Amuderya’ya kadar uzatılacağı belirtilmiştir. Bu yolun yaklaşık uzunluğunun 765 kilometre olduğu; 200 kilometre uzunluğunda bulunan Aşkabad şubesinin geçen sene keşf edilerek birkaç noktadan inşaata başlandığı; 345 kilometre uzunluğunda bulunan Kaşka şubesinin gelecek sonbahar nihayetine kadar son bulacağı; Kaşka’dan Merv’e olan şubenin uzunluğunun 180 kilometre olduğu gelecek ilkbaharda hazır olacağı; Merv’den Amuderya’ya olan 200 kilometre şubenin gelecek yazda bitmesinin muhtemel olduğu ifade edilmiştir. Yazıda, ayrıca demiryolunun maliyetinden de söz edilmiştir.

“Gazetelerden Muktebesât: Asya-yı Vusta Şimendüferi”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 2188 (30 Eylül 1885), s. 2. Rusya’nın Hazar Ötesi [Türkmenistan] şimendüferini Aşkabad ve Merv yoluyla Amuderya üzerinde bulunan mevkiye kadar uzatmış olduğu, masraflarının Rusya hükümeti tarafından verilmek ve 1886 yazında açılmak üzere 765 kilometreden ibaret bir hat inşa etme konusunun geçen ilkbaharda kararlaştırılmış olduğu belirtilmiştir. Bu hattın Kızıl Arvat’tan Aşkabat’a kadar olan kısmı bitirilmek üzere olduğu ifade edilmiştir. Hazar Denizi sahilinde bulunan Mihaylovski limanından Aşkabad yoluyla Taşkent’e kadar diğer bir hat inşasını gerçekleştirme konusu ve bu hattın Orta Asya ticareti için gerekli olduğu ele alınmıştır.

“Gazetelerden Muktebesât [Orta Asya Demiryolları Hakkında]”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 2288 (23 Ocak 1886), s. 1-2. Haberde Hazar Denizi’nde Mihaylovski adlı yerden Aşkabad’a kadar uzanan demiryolunun inşasının tamamlanıp lokomotiflerin

harekete başladığı belirtilmiştir. Kısa bir zamanda bu yolun Merv'e ulaşip, Buhara'dan geçip Asya'nın içeri taraflarına girebilmek için en kısa yol olacağı söylenmiştir. Merv şehrinin, vaktiyle Moskova kadar büyük olduğunun anlaşıldığı, sudan 30 kilometre mesafe uzakta olduğu, şehre suyun arklar vasıtasıyla geldiği anlatılmıştır. Türkistan'ın sulanabilen yerlerinin gayet mamur ve bereketli olduğu, buğdayın bire yüz elli verdiği, susuz yerleri çöl olduğundan, burada görevli mühendisin Amuderya'dan ark ile su alıp bu sahraları sulama usulüne dair bir rapor takdimiyle fikir beyan ettiği bildirilmiştir.

“**Havâdis-i Hâriciye: Asya-yı Vusta İstimarâtı**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 2335 (13 Temmuz 1889), s. 5. Rusya gazetelerinde yayınlanan bir haberi nakleden Viyana gazeteleri, Hazar Denizi ile Türkistan taraflarının ticaret oranını arttırmak için Rus sermayedarları tarafından büyük bir şirket tesis edildiğini yazmıştır. Yine bu gazetelerin, Rus gazetelerinden naklen verdikleri malûmata göre bu şirketlerin teşebbüsleri dışında Rusya tarafından verilen karar üzerine Semerkand ile Taşkend arasında yeniden bir şimendüfer inşası için güzergâh belirlemek maksadıyla mühendisler gönderilmiştir. Yeni yolun geçeceği güzergâh belirlenerek Türkistan'ın ziraat yapılan çoğu nahiyeleri bu şimendüfer güzergâhına tesadüf ettirilmiş olacağı gibi özellikle Fergana taraflarının bundan istifade edeceği ve Rusya'nın Orta Asya imarının bu suretle ilerleme kaydetmiş olacağı belirtilmiştir.

“**Gazetelerden Muktebesât [Hive Hanı'nın Seyahati Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 2373 (3 Mayıs 1886), s. 1. Haberde Hive Hanı'nın bu yaz Rusya'yı ziyaret etmeyi tasarladığı ve Rusya hükümetinin Han'ın yol masraflarını karşılamak üzere 100 bin ruble tahsis ettiği belirtilmiştir. Diğer taraftan Rusya İmparatoru'nun, Rusya'ya ilhak edilen Türkmen ülkesine yakında bir seyahat gerçekleştireceği bildirilmiştir.

“**Gazetelerden Muktebesât [Buhara Emiri Abdülahad Han]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 2375 (6 Mayıs 1886), s. 2. Yeni Buhara Emiri Seyyid Abdülahad Han hakkında, 11 Kasım 1885'te Rusya'da yayınlanan iki gazetede şu haberler veriliyor: Emir'in sarayında ulema, askerler, memurlar ve (Özbek) Hanedan üyeleriyle ülkeye döndüğü bildirilmiştir. Yazıda, Emir Abdülahad Han hakkında bilgi verilmiş; yirmili yaşlarda, genç, güzel yüzlü olduğu ve güzel ahlaklı, dindar, merhametli biri olduğu ifade edilmiştir. Petersburg'a gelip burada şehri gezdiği ve 13 Mayıs'ta Buhara'ya döndüğü belirtilmiştir.

“Gazetelerden Muktebesât [Buhara Emiri’nin Rus İmparatoru’na Hediyesi]”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 2390 (23 Mayıs 1886), s. 1. Buhara Emiri’nin Rusya İmparatoruna on cins at verdiği, imparator ise buna karşılık olarak Buhara Emiri’ne kıymetli taşlar ile süslü bir hançer ve gümüşten yapılmış bir çay takımı ile kapkacak, kronometre saat hediye etmiştir. Bir de III. Aleksandr kendi el yazısıyla yazılı Emir’e bir mektup göndermiş, Orta Asya’da yapılmakta olan Rusya demiryolu hattı için gerekli kolaylıkların gösterileceği bildirilmiştir.

“Gazetelerden Muktebesât: Türkistan Demiryolu Hattı”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 2408 (13 Haziran 1886), s. 2. Haberde Türkistan demiryolu hattının yapımı konusunda General Antikof tarafından Paris’e bir layiha gönderildiği belirtilmiştir. Bu layihanın içeriğine göre demiryolu için Hazar Deniz’indeki limanın dar ve sularının sığ olduğundan sekiz kadem kadar denize batan büyük gemilerin kolaylıkla yanaşıp demiryolu katarlarıyla gelen malların nakline müsait olan Uzunada Limanı düşünülmüştür. Bu demiryolu hattı birçok zorluğa tesadüf ediyorsa da, Merv’e kadar tamamlandığı belirtilmiştir. Bu hat Semerkand’a kadar uzayacağından, Türkistan demiryolunun toplamının 1423 kilometreye kadar ulaşacağı söylenmiştir. Amuderya üzerine bir köprü yapılarak katarları bir sahilden diğer sahile nakledebilecek bir vapur inşa olunacağı, Rusya hükümetinin bu hattın inşasına şimdiye kadar 6.650.000 ruble harcadığı, Buhara Emiri’nin lazım gelen araziyi ücretsiz olarak Rusya hükümetine verdiği belirtilmiştir.

“Gazetelerden Muktebesât: *Levant Herald* Diyor ki”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 2440 (23 Temmuz 1886), s. 1. Haberde Türkistan demiryolunun açılması münasebetiyle bölgeye gitmek arzusunda bulunan yolcuların mürur tezkirelerinden başka, bir de Rusya hükümetinin hususi bir ruhsatnamesini almaya mecbur olduklarını, bu ruhsatnameyi taşımayan yolcuların Krasnovodsk’dan geriye çevrileceklerini, ülkede hiçbir devletin konsolosu ve siyasî memuru bulunmadığından, yolcuların Rusya himayesinden başka hiçbir himayeye nail olamayacağını, bu himayeyi önceden almaları gerektiği bildirilmektedir.

“Gazetelerden Muktebesât [Türkistan ile Kafkasya Vilayetleri’nin Birleştirilmesi Hakkında]”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 2575 (31 Aralık 1887), s. 1. Türkistan ile Kafkasya Vilayetleri’nin birleştirilmesi konusunda görüş bildirmek üzere, General Komarof’un Petersburg’a çağırıldığı yazılmıştır.

“**Gazetelerden Muktebesât [Hive Hanı’nın Seyahati]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 2643 (20 Mart 1886), s. 1. Hive Hanı’nın Petersburg’a, oradan da Berlin, Londra, Paris ve Viyana’ya giderek sonra da İstanbul’a geleceği Paris basınından alıntılanarak yazılmıştır.

“**Gazetelerden Muktebesât [Merv’de Rus Okulu]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 2774 (29 Ağustos 1887), s. 1. Haberde Rusya Devleti’nin Türkistan valisi ve askeri kumandanı General Komarof, Petersburg’a bir layiha takdim ederek Aşkabad ve Merv şehirlerinde bir Rus ilkokulu açılması gerekliliğini bildirmiştir.

“**Nev’[Türkistan’da Düğünler]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 2872 (22 Aralık 1888), s. 3. Yazıda çeşitli milletlerdeki evlenme merasimleri ve âdetlerinin neler olduğu anlatılmıştır. Önce Osmanlı ülkesinde yapılan düğünlerden bahsedilmiş, dua ve yemek dışında başka hiçbir şey yapılmadığını, erkekler ve kadınların misafir olarak akraba ve ahabplarının evlerine gittiklerini yazdıktan sonra, farklı bölgelerde farklı adetlerin olduğu yazılmıştır. Türkistan’daki evliliklerin Çin ve İran’dan etkilendiği eklenmiştir. Türkistan’ın bazı taraflarında ve Hindistan’da tahtirevan kullanıldığı, eşyaların bununla taşındığı söylenmiş, güreş, atış oyunları oynandığı, ancak zenginlerde ve fakirlerde bunun niteliğinin farklı olduğu anlatılmıştır. Mahalli çalgılar ve dansların adetten olduğu ifade edilmiş, Orta Asya kavimleri arasında kız isteme faslı olduğu, daha önce evli iki taraf ailesi arasında müzakere yapılmasının adet olduğu yazılmıştır. Türkistanlıların, Hindistanlıların ve Çinlilerin düğünlerinin birbirine benzediği anlatılmıştır.

“**Gazetelerden Muktebesât [Türkistan Şimendüferleri]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 2886 (7 Ocak 1888), s. 1. Türkistan şimendüferinin yapımının sona ermek üzere olduğu, hattın 15 Mayıs’a doğru Semerkand’a kadar uzatılacağını *Türkistan* gazetesinin yazdığı belirtilmiştir.

“**Gazetelerden Muktebesât [Rusya’nın Türkistan Hakkındaki Toplantısı Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 2897 (19 Ocak 1888), s. 1. Orta Asya hakkında bazı işlerin konuşulup tartışıldığında, Rusya’nın Türkistan Valisi General Komarof’un Petersburg’a çağırılmasının Rusya gazetelerinde yer aldığı belirtilmiştir.

“**Mütenevvia [Orta Asya Şimendüferleri]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 2948 (19 Mart 1888), s. 3. Rusya hükümeti tarafından Orta Asya’da şimendüfer inşaatına mahsus olarak altı tabur asker tesis edildiği bildirilmektedir.

“**İcmâl-i Ahvâl: [Orta Asya Demiryolu]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 2991 (23 Mayıs 1888), s.1. Haberde Rusya Devleti’nin Orta Asya’daki demiryolunu tamamlamasının İngiltere siyasî mahfillerinde epeyce tartışılıp bu demiryolunun inşasının Hindistan için daimi bir tehdit oluşturduğu hükmüne varıldığı belirtilmektedir. Orta Asya demiryolunun, Rusya’nın Hindistan hakkındaki istekleri ve niyetine fazlasıyla hizmet edeceğinden bahsedilmektedir.

“**Gazetelerden Muktebesât: Afgan ve Türkmen Hacıları**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3013 (23 Haziran 1888), s. 3. Bakü’den 6 Haziran 1888’de *Levant Herald* gazetesine bildirilen bir haberde Nisan ayından itibaren Müslümanların Mekke’ye gitmek üzere yola çıktıkları, Batum yoluyla gidenlerin miktarının bin kadar olduğu, bunların çoğunun Afganlı, Türkmen ve Çin ülkesinde yaşayan Müslümanlardan oluştuğu belirtilmiştir. Buralardaki hancıların bu hacılara insafsız davrandığını, ellisinin altmışının bir odada yattıkları anlatılmış, bu kişilerin çoğunun fakir oldukları ve hac için gidiş-dönüş masraflarının ne kadar olacağını bilmediklerinden, tedarik etmiş oldukları 60-70 ruble ile yola çıktıkları belirtilmiştir. Hancı ve biletçi gibi bir takım dolandırıcıların bu insanların paralarını türlü bahaneler ile adeta gasb edercesine aldıkları, pek çoğunun Batum iskelesine gelmeden on parasız kaldıkları belirtilmiştir. Hatta bir kısmının pasaportlarının vizesi için verilmesi gereken harcı bile tedarikten aciz olduğunu, bunlardan bazısının külçe gümüş gösterip kapıcılara “don behasına” satmakta oldukları gibi bir kısmının da Afgan, Çin ve Türkmen mamulâtından olan ipekli mendil gibi eşyayı taşıdıklarından onları satıp akçe tedarik etmekte oldukları anlatılmaktadır. Rusya hükümetinin bunların Semerkand’dan geçip gitmelerini ziyadesiyle kolaylaştırdığı ve hatta demiryolu tünellerini bile yaptığı belirtilmiştir. Ayrıca bu hacılar arasında Kafkasya ve Dağıstan ahalisinden de pek çok kimsenin bulunduğu yazının sonuna eklenmiştir.

“**Gazetelerden Muktebesât: Asya-yı Vusta’da Ruslar**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3022 (4 Temmuz 1888), s. 3. Bir Fransız gazetesinde yayınlanan habere dayanan bu yazıda Türkistan demiryollarının yapımıyla ilgili bilgi verildikten sonra, Rusların aileleriyle birlikte bölgeye yerleşmeye başladıkları anlatılmıştır. Bunlardan bir kısmının Ural taraflarındaki Kazaklardan [Kossak: Rus Kazakları] oldukları, hükümetle aralarında meydana gelen anlaşmazlıktan dolayı vatanlarını terk edip Aral Gölü sahiline göç ettikleri anlatılmaktadır. Bu insanların bir süre sonra Buhara ve Hive ahalisi ile de münasebette buldukları belirtilmiştir. Bu Rus göçebelerinden bazıları da Don

Kazaklarından oluşmaktaydı. Onlar, memleketlerinde yaşadıkları sefaletten dolayı vatanlarını terk ederek Ejderhan şehrine kadar gelmiş ise de, orada da emellerine ulaşamayacaklarını anlar anlamaz, Uzun Ada adlı yere geldikleri belirtilmektedir. Fakat burada da oturamadıklarından, şimendüfer idaresi hepsini birden Çarcuy civarına nakletmiştir. Bunların Çarcuy’da da oturamayıp Aral Gölü sahiline yöneldikleri yazılmıştır. Bunlara benzer daha pek çok Rus göçebelerinin de Orta Asya’nın çeşitli yerlerine yayıldıkları, bir kısmının da İran hududu üzerinde buldukları ifade edilmiştir. Bu göçebelerden her birinin şimdilik batı rüzgârının Orta Asya’ya doğru savurup attığı birer tohum tanesi iseler de zamanla her birinin bir ağaç olabilmesi ihtimalinden söz edilmektedir.

Yazıda, Orta Asya’nın kısa süre içinde Rusların ma’mur bir bölgesi olacağı ifade edilmiştir. O günlerde, vagon dolusu Kazak, Orta Asya’ya nakledilmekte ise de, bunların alışkanlıklarında hiçbir değişme görülmediğinden bahsedilmektedir.

“**Gazetelerden Muktebesât: Semerkand Şehri**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3027 (9 Temmuz 1888), s.4. Semerkand şehri hakkında, Rusya’da yayınlanan *Novosti* gazetesinde yer alan bir yazı burada verilmiştir. Semerkand şehrinin çok vakit geçmeden Rusya’nın Hazar Ötesi’nde bulunan şehirlerinin mühim bir merkezi olacağı, şehrin güzel bir manzarası olduğu, yolun iki tarafının büyük kavak ağaçlarıyla ihata edildiği, yol devam ettikçe her iki tarafta dört tarafı ağaçlarla çevrili yerlerin olduğunun görüldüğü, bu ağaçların orta yerlerinde de balçık çamurlarıyla küçük küçük evcikler bulunduğu, evlerin ötesinde ise bağların yeşil kütüklerinin görülmekte olup bu kütüklerin keskin bir koku yaydığı anlatılmaktadır.

Şehrin önünde bulunan tepeye çıkıldıkça Avrupa tarzında yapılmış evlere rastlanıldığı belirtilmiştir. Burada piyade askeri için bina edilmiş kışla, birahane ve hapisane olduğu anlatılmıştır. Şehre doğru indikçe bu yolun kavıştığı, sağ tarafında umuma mahsus bir baraka bulunduğu ve güzel bir manzara oluşturduğu belirtilmiştir. Sol tarafında bir su değirmeni bulunduğu, burada Rus mahallesine giden bir yol olduğu bilgisi verilmiştir. Rus mahallesini teşkil eden hanelerin cephelerinin muntazam olmadığı, ancak bunları kuşatan bahçelerin ve caddelerin bu hanelerin manzaralarını güzelleştirdikleri belirtilmiştir. Burada dikkate değer bir konağın olduğunu, bu konağın etrafının büyük surlar ve meyve ağaçları ile süslendiği söylenmiştir. Rus kilisesi bir büyük meydanlıkta millet bahçesiyle askerî kulübe arasında inşa edilmiştir. Bahçelerin ve sokakların sularının Zerafşan Göl’ünden alındığı, şarap için istimal edilen suyun da

iki şehrin arasından Sığır Pazarı denilen yerden geçen bir ırmaktan alındığı belirtilmiştir. Bu Sığır Pazarı mevkiinden asıl şehre bir yol gittiği ve bu şehrin eski Semerkand olduğu, şark usulünde bir takım kalıntılar barındırdığı anlatılmıştır. Bunların en meşhurunun Temurleng'in mezarı olduğu, hükümetin bunun etrafına bir duvar ile parmaklık çevirerek harabiyetten kurtarmaya çalıştığı belirtilmiş, böyle eski yerlerin hükümetin dikkat ve nezaretiyle muhafaza edilebileceği, ahalinin ise bu konuda umursamazlık içinde olduğu belirtilmiştir.

“Gazetelerden Muktebesât: Asya-yı Vusta Şimendüfer Köprüsü”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3041 (26 Temmuz 1888), s. 3. Haberde Rusya Devleti'nin, Orta Asya'da inşasına başladığı şimendüfer hattı için Amuderya nehri üzerinde yapılan köprünün açılışının daha önce haber verildiği belirtilmiş, bu defa adı geçen köprünün inşasına dair *Enternasyonal* adlı gazetede görülen bir habere yer verilmiştir. Bu bilgileri şu şekilde özetlemek mümkündür:

Amuderya Nehri'nin Çarcuy civarındaki yerlerin gayet enli olduğu, batı tarafında olan sahilinin kayalık ve sert taşlardan, topraklardan oluştuğu, bunların bir dereceye kadar sellerin şiddetine dayanabilir surette ise de doğu tarafı sahilinin böyle olmadığı, kumluk ve kaba topraktan oluştuğu ve hayli alçak olduğu belirtilmiştir. Nehrin iki sahilinin güzel çayırlar, meralar ile kaplı ise de, bir-iki kilometre kadar mesafe gidildiğinde geniş çöllere rastlandığı, şiddetli yağmurların ardından nehrin etrafında çamur ve kum adaları hâsıl olduğu anlatılmaktadır. Amuderya nehrinin yatağının kum olduğu bu kumun altında da çamurdan bir tabakanın daha bulunduğu, köprü inşası için dikilen kazıkların bu çamur tabakasına kadar ulaştığı belirtilmektedir. Köprünün uzunluğunun 2075 metre kadar olduğu, orta yerinin gerektiğinde açılıp gemilerin geçmesine engel olmayacak şekilde ayarlandığı anlatılmıştır.

Köprünün, 18 Ocak 1888'de resmen açıldığı, ilk lokomotif geçtiği zaman köprüde bir çatırtı duyulduğu, bunun kazıkların ve çubukların yerli yerine oturmasından ileri geldiğinin anlaşıldığı ifade edilmiştir. Şimendüfer hattının şimdilik Semerkand şehrine kadar inşa edildiği belirtilmiş, Petersburg'dan Semerkand'a kadar şimendüfer hattıyla yaklaşık yedi gün üç saatlik mesafe kat edilip bu mesafenin Petersburg'dan Uzun Ada'ya kadar olan kısmının 5 gün ve Uzun Ada'dan Semerkand'a kadar olan kısmının da 2 gün üç saat kadar olduğu ifade edilmiştir.

“**Gazetelerden Muktebesât: Buhara**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3164 (20 Aralık 1889), s. 3. Buhara Emiri'nin büyük oğlu ve veliahdı Seyyid Abdülehad'ın vefat ettiği haber verilmektedir.

“**Havâdis-i Dâhiliye [Şeyh Süleyman Efendi]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3212 (14 Şubat 1889), s. 2. Haberde Buhara Dergâhı Şerifi Postnişini Şeyh Süleyman Efendi'nin bir süredir rahatsız olduğu bildirilmiştir.

“**Havâdis-i Hâriciye: Buhara**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3212 (14 Şubat 1889), s. 4. Buhara'dan Londra gazetelerine yazılan bir habere göre, İshak Han'ın elebaşlarından bir zât Afganistan'dan firar ederek Buhara'ya geçmiştir. Han'ın aracılığıyla üç bin kadar Afgan Özbeki aileleriyle beraber Buhara'ya hicret etmek üzere Buhara Emiri'nin müsaadesini istemişler, bunlara gayet verimli bir arazi verilmesi üzerine Saray adlı mevkiden Amuderya'ya geçmişlerdir.

“**Havâdis-i Hâriciye: Buhara Heyet-i Mebusası**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3226 (2 Mart 1889), s. 5. Petersburg'a gitmek üzere Buhara'dan bir sefaret heyetinin hareket ettiğinin daha önce belirtildiğini, bu defa da Moskova'dan gelen bir telgrafnamenin mealinde, heyetin altı büyük memur ile birçok maiyetten oluştuğunu, 6 Mart'ta Petersburg'a gittikleri ifade edilmiştir. Bu heyetin Rusya imparatoruna takdim edilmek üzere birlikte götürdüğü hediyelerin bir demiryolu katarını kapladığı yazılmış ve bu hediyelerden başka heyetin altı baş at götürmekte olduğu söylenmiştir.

“**Havâdis-i Hâriciye: Buhara Sefaret-i Mahsusası**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3221 (8 Mart 1889), s. 4. Petersburg gazetesinde yer alan bir habere göre imparator III. Aleksandr 11 Mart'ta Buhara Emiri tarafından Petersburg'a gönderilen heyeti huzuruna kabul etmiştir. Bu heyet Orta Asya'da inşa edilen demiryolu hattından dolayı Buhara Emiri ve ahalsinin teşekkürlerini bildirerek Buhara'nın eskisi gibi imparatorun himayesinde bulunmasını istemiştir. İmparator buna mukabil Buhara'nın her zaman hukuk ve istiklâline riayet edeceğini, gerektiği zaman himaye ve yardımda bulunacağını beyan etmiştir.

“**Havâdis-i Hâriciye: Buhara Sefaret-i Mahsusası**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3232 (9 Mart 1889), s. 5. Haberde Buhara'dan Rus imparatoruna gönderilmiş olan heyette kimlerin bulunduğu dair Rus gazetelerinin verdikleri bilgilere yer verilmiştir. Sefaret heyetindeki kişiler hakkında malumat verilmiş ve kendi memleketlerine mahsus olan kıyafetler giydikleri söylenip bu giysilerin özellikleri anlatılmıştır.

“**Havâdis-i Hâriciye: Çar ve Buhara Heyet-i Sefareti**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3238 (16 Mart 1889), s. 3, 4. Buhara Emiri tarafından Rusya imparatoruna bir heyet gönderildiğine dair bilgilerin daha önce kendileri tarafından verildiği hatırlatılıp, gazetelerde okunduğuna göre, bu heyet Çar’ın huzuruna kabul edildiğinde birinci sefir Can Mirza Bek’in kendi dilinde yaptığı konuşma Rusçaya tercüme edilerek imparator’a sunulduğu sırada imparator ikinci sefir Mirza Nasrullah Bek’e dönerek şunları söylemiştir:

- Mirza Nasrullah Bek! Buhara Emirzadesi Seyyid Mansur Hazretlerini talim eylediğiniz sırada Rusca dahi bilüb talim idiyor idiniz. Rusçayı okutdunuz mu? Diye sorduğunda
Mirza Nasrullah derhal:
- Hayır efendim okutturmadım! Fakat memleketimde bu lisanı aleddevam söylemediğim için tamamıyla işletemedim. Bildiğim derecesini zat-ı imparatorilerine layık olacak şive-i ihtiramkari ile ifade-i merama kafi göremem!

“**Havâdis-i Hâriciye: Buhara’da Matbuat**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3244 (23 Mart 1889), s. 3. Haberde Buhara’da matbaalar açılması ve gazete tesisi, Buhara ahalisinin medeni ilerlemeden haberdar edilmesinin Emir tarafından arzu edildiği ve gerekenlerin yapıldığının Kırım gazetelerinde okunduğu bildirildikten sonra bu gazetelerden birinin yazdıklarına yer veriyor:

“Cenab-ı Hak muvaffak eyleye! Demiryolu vasıtasıyla Buhara dünyanın en medeni ve terakki etmiş ekabirine koşuldu. Bu halde basımhanelerü gazeteler tesisi münasib ve zarur olduğuna şüphe yoktur. Buhara gazetesi Farsi mi yoksa Türkiyü’l-ibare mi olacağı malum olmuyor. Zann-ı acizanemize göre Türkiyü’l-ibare olması muteber olsa gerek. Çünkü Canib-i Türkistan’ın lisan-ı milli ve umumisi Türk’tür.”

“**Havâdis-i Hâriciye: Buhara ve Rusya**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3258 (8 Nisan 1889), s. 4. Haberde, Buhara Emiri Abdülhed Han tarafından Rusya imparatoruna gönderilen sefaret heyetinin gerek Çar’ı gerekse bütün Rus ileri gelenlerini fazlasıyla memnun ettiği, bu heyete Petersburg ve Moskova’nın görülmeye değer her yerinin gezdirilip gösterildiği, ikramın son derecesine varıldığı, ve hepsine nişanlar ve hediyeler verildiği belirtilmiştir. Ayrıca imparatorun Abdülhed Han’a Akkartal nişanının birinci rütbesinden tamamı pırlanta ile bezenmiş bir kıt’asını hediye ettiği, bunun teslimi için Orta Asya Valisi General Rozenbah’ın görevlendirildiği söylenmiştir. Buhara sefirlerinin 13 Nisan’da memleketlerine döndükleri belirtilmiştir.

“**Havâdis-i Hâriciye: Asya-yı Vusta Hükümdarları**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3263 (15 Nisan 1889), s. 4. Burada *Times* gazetesinin bir haberine yer verilmiştir. İran Şahı'nın Petersburg'a ulaşması sebebiyle Rusya imparatorunun Hive ve Buhara Emirlerini Rusya'ya davet ettiği yazılmıştır.

“**Havâdis-i Hâriciye: Rusya Şimendüferleri**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3288 (16 Mayıs 1889), s. 4, 5. Haberde Rusya'nın eğitim ve sanayide son zamanlarda ilerleme gösterdiği, şimendüfer inşası hususunda da haylice yol kat ettiği söylenmiş, bunlar arasında Orta Asya şimendüfer hattının içinde bulunulan asrın büyük işlerinden biri olduğu ifade edilmiştir. Rusya'nın demiryolu hatlarını yıldan yıla uzatmak için gayret gösterdiği belirtilmiştir. Rusya'nın şimdiye kadar şimendüfer hatları için 12 milyar frank harcadığı belirtilmiştir.

“**Havâdis-i Hâriciye: Asya-yı Vusta Demiryolu**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3329 (6 Temmuz 1889), s. 5. Haberde Orta Asya demiryolu hattının Semerkand'dan Taşkent'e kadar uzatılması hususuna dair düzenlenen layihanın imparator tarafından kabul ve tasdik edildiği, hattın askerî ve ticarî öneminin büyük olduğundan Nafia Nezareti'nin yakın bir zamanda işe başlayabilmek için gerekli tedbirleri aldığı ifade edilmiştir.

“**Havâdis-i Hâriciye: Rusya Demiryolları**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3382 (11 Eylül 1889), s. 2. Rusya demiryollarının teftiş ve muayenesiyle ilgili mükemmel bir layiha tanzim ve takdimi göreviyle birkaç mühendis heyetinin Rusya imparatorunun emriyle tayin edilip gönderildiği, bu heyetin Eylül'ün sonuna kadar vazifelerini tamamlayarak buradaki incelemelerini bağlı buldukları dairelere bildireceklerinin Petersburg'dan alınan haberlerden anlaşıldığı yazılmıştır.

“**Havâdis-i Hâriciye [Rusya'nın Türkistan Valisi Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3417 (21 Ekim 1889), s. 2. Haberde Rusya'nın Türkistan valisi, General Rozenbah'ın yakında görevinden ayrılacağı ifade edilmektedir.

“**Havâdis-i Hâriciye: Asya**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3419 (23 Ekim 1889), s. 3. Haberde Rusya'nın Türkistan valisi General Rozenbah'ın emekliye ayrıldığı yazılmıştır. Petersburg siyasî mahfillerinde General'in çekilmesini müteakib Orta Asya vilayetinin idarî işlerinde büyük değişikliklerin olacağı tahmini dile getirilmiştir.

“**Havâdis-i Hâriciye: Rusya**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3427 (1 Kasım 1889), s. 3. Haberde Orta Asya toprak servetlerini ve bu servetin arttırılması için Rusların sarf

ettiği gayretin derecesini göstermek üzere Taşkend’de 1890 senesi yazında bir ziraat ve sanat sergisi açılacağı, bu serginin on şubeye ayrılacağı, bunların en büyüğünün pamuk ziraatine ve ipek böcekçiliğine tahsis edileceği bildirilmektedir.

“**Havâdis-i Hâriciye: Asya-yı Vusta**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3430 (4 Kasım 1889), s. 4. Haberde Hive Hanı’nın bu kış Avrupa’da uzun bir seyahat gerçekleştireceği ve Buhara Emiri’nin, oğlunu eğitim için Petersburg’a göndereceğinin muhtemel olduğu belirtilmektedir.

“**Havâdis-i Hâriciye: Asya-yı Vusta’da Rus Matbuatı**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3482 (4 Ocak 1889), s. 4. Haberde Ocak ayının başından itibaren Semerkand’da *Hudud* adında bir Rus gazetesinin basımına başlandığı ve bu gazetenin Orta Asya’da basılan ilk gazete olduğunun Petersburg’dan bildirildiği ifade edilmiştir.

“**Havâdis-i Şetta: Taşkent Sergisi**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3547 (21 Mart 1890), s. 5. Haberde Paris’te açılan sergilerin diğer milletlerde de sergi açma arzu ve hevesini artırdığının görüldüğü ve Madrid’de bir sergi açılacağı gibi gelecek yıl Taşkent’te de mükemmel bir sergi açılacağına gazetelerde yer aldığı bildirilmiştir.

“**Havâdis-i Hâriciye: Rusya**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3612 (13 Temmuz 1890), s. 5. Asya kıtasını her bakımdan araştırmak ve etraflıca incelemek üzere Petersburg’da “Cemiyet-i Ulya-i Asya” adında bir heyet oluşturulmasının düşünüldüğü, hemen ardından gelen haberde ise, Rusya’nın Buhara politika memurluğuna Mösyö Poul Aleksandr’ın getirildiği ve bu kişinin Asya hakkında bilgi sahibi olduğu, Afgan hududunun belirlenmesi için kendisinin görevlendirildiği yazılmıştır.

“**Havâdis-i Şetta: Hive Hanı’nın Seyahati**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3631 (8 Ağustos 1890), s. 4. Haberde Hive Hanı’nın bu sene sonbaharda Avrupa’ya yapacağı seyahatin Rusya gazetelerinde yer aldığı yazılmış ve bu seyahatten önce Osmanlı ülkesini görmesinin bunun ardından Avrupa taraflarını gezmesinin faydalı olacağı belirtilmiştir.

“**Havâdis-i Hâriciye: Rusya**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3633 (9 Ağustos 1890), s. 3. Haberde Rusya’nın Türkistan sınırında bulunan General Kropotkin’in ifadelerine göre, Aşkabad hakiminin Rusya’nın hakimiyetini talep ettiği yazılmıştır.

“**Havâdis-i Hâriciye: Buhara Emiri**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3645 (24 Ağustos 1890), s. 4. Haberde Buhara Emiri’nin askerlerinin talimi ve Rus üniforması giydirmek için Rusya’dan subaylar istediğinin Petersburg’dan bildirildiği yazılmıştır.

“**Mevâdd-ı Adliye [Buharalı Hacı Nasreddin’in Darbı Hakkında]**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 3880 (1 Haziran 1891), s. 3-4. Buharalı Hacı Nasrullah’ın darp edildiği iddiası üzerine konu hakkında araştırmalar yapılmış, ilgili kişilerin ifadeleri alınmış, iddianın doğruluğu anlaşılınca ceza kanununun 179. maddesi hükmüne göre suçlunun bir altın alarak darp edilen Hacı Nasrullah’a verilmesi kararlaştırılmıştır.

“**Havâdis-i Hâriciye: Buhara Emiri**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 4136 (8 Nisan 1892), s. 6. Haberde Buhara Emiri’nin bu yaz Petersburg’a giderek çarı ziyaret edeceğini gazetelerin yazdığı belirtilmiştir.

“**Havâdis-i Hâriciye: Buhara Emiri**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 4150 (4 Mayıs 1892), s. 4. Petersburg gazetelerinden alınan habere göre, Buhara Emiri’nin gelecek Haziran’ı Petersburg’da geçirdikten sonra Moskova ve Odesa şehirlerine de uğrayarak bir süre oralarda kalacağı belirtilmiştir.

“**Mevadd-ı Mütenevvia: Asya-yı Vusta’da Tramvay**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 4157 (6 Mayıs 1892), s. 5. *Sen Petersburg* gazetesinin Semerkand’dan aldığı bilgiye yer verilen haberde Taşkent ile Semerkand arasında bir tramvay hattının uzatılması için ruhsat talebinde bulunan bir kumpanyanın işe başlaması için ruhsat verildiği belirtilmiştir.

“**Havâdis-i Hâriciye: Buhara Emiri-Hive Hanı**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 4212 (15 Temmuz 1892), s. 5. Avrupa gazetelerinden alınan bilgiye yer verilen haberde Buhara Emiri’nin Petersburg’a gitmesinin henüz kesin olarak kararlaştırılmadığı, bu kesinleşse bile sonbahardan önce seyahatin gerçekleşmeyeceği yazılmıştır. Ayrıca Hive Hanı’nın Avrupa’ya gitmek için gerekli izni aldığı bildirilmiştir.

“**Havâdis-i Hâriciye: Şimendüfer İnşaatı**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 4246 (24 Ağustos 1892), s. 5. Haberde Semerkand ile Taşkent arasında uzatılması bir süredir kararlaştırılmış olan şimendüfer inşaatına yakında başlanacağı, inşaat süresinin üç yıl uzayacağı belirtilmiştir.

“**Havâdis-i Hâriciye: Şimendüfer İnşaatı**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 4456 (1 Mayıs 1893), s. 5. Haberde Taşkent’ten Semerkand’a kadar bir şimendüfer inşaatına kesin olarak karar verildiğinin *Gazet de Sen Petersburg*’da yazıldığı ifade edilmiştir.

“**Havâdis-i Hâriciye: Hive Hanı**”, *Tercümân-ı Hakikat*, sayı 4681 (25 Ocak [1894]), s. 3. Haberde Hive Hanı’n Petersburg’a gitmek üzere hareket ettiği ve Taşkent valisi tarafından kendilerine mükemmel bir ziyafet verildiği yazılmıştır.

2. İKDÂM GAZETESİNDE TÜRKİSTAN İLE İLGİLİ HABERLER VE YAZILAR

İkdâm gazetesi 5 Temmuz 1894'te Ahmet Cevdet¹⁴⁶ tarafından İstanbul'da çıkarılmaya başlanmıştır. Basın tarihimiz için en önemli kaynaklardan biri olan *İkdâm*, II. Abdülhamid döneminden Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar kesintilere uğrayarak ve isim değiştirerek de olsa, uzun yıllar yaşamıştır. Zamanına göre, ileri teknoloji kullanan, sahibinin özellikleri nedeniyle dış dünyayı iyi izleyen bir gazete olarak tanınmıştır.¹⁴⁷ *İkdâm*'ın kendi dönemindeki diğer gazetelerden farklı olan yönü, haber ve yazı zenginliğinden ziyade, imtiyaz sahibi ve başyazarının gazetecilikten yetişmiş, sağlam bir kalem sahibi olmasındandır.¹⁴⁸

Gazetede öne çıkan yazarlar arasında Ahmet Cevdet, Ahmet Midhat Efendi, Necip Asım, Veled Çelebi (Bahâî), Hüseyin Rahmi, Şemsettin Sami, Recaizade Mahmut Ekrem, Ahmet Refik (Altınay), Fatma Aliye, Emiri Efendi gibi isimler yer almaktadır.¹⁴⁹

Gazetede, tezin konusuyla ilgili yazılar yazan isimler hakkında kısaca bilgi vermek gerekirse, en önemli isimlerden biri Necip Asım'dır. 1861'de doğan Asım, Kuleli Askeri İdadisi öğrencisiyken Ahmet Midhat Efendi ile tanışarak onun donanımından yararlanmıştı. Harbiye Mektebi'nin son sınıflarından itibaren Midhat Efendi'nin gazetesi olan *Tercümân-ı Hakikat*'e fennî makaleler yazmıştır.¹⁵⁰ Çoğu küçük risalelerden oluşmak üzere yaklaşık kırk eseri bulunmaktadır. Türk dili hakkındaki eserlerinden dolayı 1892 Şikago Sergisi'nden bir madalya ve bir şahâdetnâme almış, Paris'teki Soci  t   Asiatique onu 1895'te azalığa seçmiştir. 1908

¹⁴⁶ Ahmet Cevdet (1862-1935): Hayatının önemli bir bölümünü gazeteciliğe adayan ve yazılarıyla halk arasında sevilen Ahmet Cevdet, 1862 yılında İstanbul'da yüz elli yıllık bir aileye mensup, tütün tüccarı Hacı Ahmet Efendi'nin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Gençken *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde muharrir olarak çalışmıştır. Hukuk Fakültesini bitirmiş, *Takvim-i Vekayi*'de görev almış, *Sabah*, *Tarik* ve *Saadet* gazetelerinin başmuharrirliğinde bulunmuştur. *Tarik*'te bulunduğu sırada *İkdâm* gazetesini kurmuştur. 1908 Meşrutiyet İnkılabı'ndan sonra gazetesinde İttihat ve Terakkiye muhalefet ettiği için 1909'da Avrupa'ya gitmeye mecbur olmuş ve uzun süre burada kalmıştır. Ahmet Cevdet'in, neşrettiği pek çok kitap bulunmaktadır. "İkdâm Kütüphanesi" adı altında yayınladığı kitaplar arasında Şemseddin Sami'nin *Kamus-ı Türki*'si, Bursalı Mehmed Tahir'in *Türklerin Ulûm ve F  n  na Hizmetleri*, Kemalpaşazade'nin *Divân*'ı, Ali Şir Nevai'nin *Muhakemetü'l-lugateyn*'i, Necip Asım'ın *Orhun Abideleri*, *En Eski Türk Yazısı* ve *Büyük Türk Tarihi* bulunmaktadır. Ahmet Cevdet'in, Almanca, Fransızca ve Rumca bildiği ifade edilmektedir. Nuri Yüce, "Ahmed Cevdet, İkdamcı", D  A, II, İstanbul 1989, s. 55. Ayrıca bkz. Omer Faruk Şerifoğlu, "Oran, Ahmet Cevdet (İkdamcı)", *Yaşamları ve Yapılarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, II, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999, s.384-385.

¹⁴⁷ Uygur Kocabaşoğlu, "*Hürriyet*"i Beklerken *İkinci Meşrutiyet Basımı*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s.46.

¹⁴⁸ Sinan   it  i, "İkdam Gazetesinin Sistemati  k İndeksi (1904-1913)", yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2000, s. 4.

¹⁴⁹ Selahattin   it  i, "İkdam Gazetesinin Kültürel ve Edebi Yazılarının Sistemati  k İndeksi (1894-1904)", yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilimdalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, 2001, s. IX.

¹⁵⁰ Yusuf Akçura, *T  rk  l  đ  n Tarihi*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1998, s. 84.

İnkılâbından sonra *Türk Yurdu*, *Bilgi*, *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, *Türk Tarih Cemiyeti Mecmuası* gibi birçok mecmuada makaleler yazmış; aynı zamanda İstanbul Darülfünunu'nda Türk Tarihi ve Türk Dili dersleri okutmuştur. 1927'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne üye seçilmiştir. Necip Asım bilhassa dil ve tarih sahasında hizmet etmiştir.¹⁵¹

Gazetede konumuzla ilgili en çok yer alan bir diğer isim ise Veled Bahaî'dir. Asıl adı, Veled Çelebi İzbudak olan yazar, 1869 yılında Konya'da doğmuştur. Mevlâna Celaledin Rûmî'nin on sekizinci göbekten oğlu olduğu ifade edilmektedir. Konya'da medrese tahsili görmüş ve kütüphanelerden Fars ve Türk edebiyatı konusunda ders almıştır. Memuriyet hayatıyla birlikte aynı zamanda Arapça ve Farsça'dan tercüme yapılarak bunları vilayet gazetesinde yayınlamıştır.¹⁵² Veled Bahaî, dil ve özellikle Türk Dili üzerine birçok makale yazmış, çeşitli gazete ve dergilerde yayınlamıştır. Meşrutiyet Devrinde İstanbul Darülfünunu'nda Fars Edebiyatı dersleri vermiştir.¹⁵³ Yazılarında “Veled Bahaî” veya “Bahaî” imzasıyla manzumeler, mersiyeler düzenlemiştir.¹⁵⁴ Gazetede yer alan diğer imzalar ise Enderûn-ı Hümâyûndan Abdülaziz, Ferid, Muallim Feyzi'ye aittir.

Gazetede pek çok eserden, Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'si, Kemalpaşazade'nin *Divân*'ı, Ali Şir Nevaî'nin *Muhakemetü'l-lugateyn*'i, Bursalı Mehmet Tahir'in *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri* gibi eserlerden okuyucuların faydalanması sağlanmıştır.¹⁵⁵ Bunların yanı sıra diğer dikkat çeken haberleri ise, Rusya, Japonya, Çin, Amerika, İtalya ve Avrupa ülkelerine dair haberler, Rus-Japon Savaşı, Balkanların durumu oluşturmaktadır. Ayrıca Hindistan, Rusya, Amerika, Avrupa basınından bilgiler de verilmiştir.

Gazetede konumuzla ilgili olarak Türkistan haberlerinin yer almasının yanı sıra aynı zamanda bir o kadar da Kafkaslar, Kırım, Kazan, Çin ve Rusya'ya bağlı bulunan Türkler ve Türklük hakkında da yazılar bulunmaktadır. Kırım'da çıkan *Tercüman* gazetesi ile irtibat halinde bulunduğu dikkat çekmektedir. Bu gazete aracılığıyla

¹⁵¹ Necip Asım, Arif Bey ile birlikte büyük bir Türk Tarihi hazırlamaya başlamış, bu eserin Osmanlılardan önceki Türklere ait olan birinci cildi Tarih Encümeni tarafından neşredilmişti. Milattan sonraki ilk yıllarda Orta Asya Türklerinin kullandıkları Orhun diline ait küçük bir broşürü ve Yeniçay kıyılarında sekizinci asırda dikilmiş olan Orhun kitabeleri hakkındaki tetkiklerini içeren eseri dil ve edebiyat tarihi için önemlidir. Fransızca, Arapça, Uygurca ve Çağatayca bilmektedir. Gövsa, *a.g.e.*, s. 281. Ayrıca bkz. Yusuf Akçura, *Türk Yılı 1928*, haz. A. Tekin, A. Z. İzgöer, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2009, s. 375.

¹⁵² Akçura, *Türk Yılı 1928*, s. 377.

¹⁵³ *A.g.e.*, s. 380.

¹⁵⁴ Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, s. 88, 89. Ayrıca bkz. Akçura, *Hatıralarım*, haz. Erdoğan Mura, Ankara: Hece Yayınları, 2005, s. 113.

¹⁵⁵ Selahattin Çitçi, *a.g.e.*, s. IX.

Türkistan coğrafyası, Çin'deki Türkler ve diğer Türk toplulukları hakkında bilgi edinilmektedir.

Tezin bu kısmında, *İkdâm* gazetesinin II. Abdülhamid dönemini içine alan yılların Türkistan ile ilgili makalelerin taraması yapıldı. Daha önce oluşturulmuş olan indeks çalışmalarından eksikler tamamlanmak suretiyle faydalanıldı.¹⁵⁶ Mümkün olduğu kadar değişik konularda farklı örnekler verilmeye çalışıldı. *İkdâm* gazetesinde ağırlıklı olarak dil konuları üzerine yazılar yazılmıştır. Bunun yanı sıra Türkistan ile ilgili eğitim konusunda ve siyasî denebilecek nitelikteki konularda yazılar yer almaktadır.

“Makale-i Mahsusa: Avrupa Müsteşriklerinin Tettebbuât-ı Ahiresi”, *İkdâm*, sayı 461 (5 Kasım 1895), s. 3. Yazıda, Orhun abideleri hakkında Avrupa ve Rus oryantalistlerin yaptığı çalışmalardan bahsedilmekle beraber, aynı zamanda abidelerin bulunması ve okunması süreci de ele alınmıştır. Avrupa'da yapılan Türkoloji araştırmaları Türk aydınlarının dikkatini çekmiş, bu araştırmaların sonucunu heyecanla takip etmişlerdir.

“Makale-i Mahsusa: El-sine-i Turaniye'nin Sarf ve Nahv Tatbiki ve Tarihisi”, *İkdâm*, sayı 687 (18 Haziran 1896), s. 3. Yazıda dünya dillerinin sınıflandırılmasından (üç ana ayırımdan) bahsedilmektedir. Bu bağlamda, Ural ve Altay (Turan) kavimlerinin dil özelliklerine değinilmekte, bu kolun gelişme düzeyi değerlendirilmektedir. Bazı dil âlimlerinin Türkçeyi incelerken zevk aldıkları, bu dilin oldukça düzenli olmasına dikkat çektikleri belirtilmektedir. Bundan sonra Ural-Altay dil grubunun alt sınıflarından söz edilmektedir. Doğu kolun Yakut, Uygur, Kırgız, Nogay, Osmanlı, Eski Uygur, Çağatay ve Türkmen olduğu belirtilmekte, Türkî dillerin özelliklerinden bahsedilmektedir.

Yazarın, Leon Cahun ile Türk dili tarihi konusunda yazıştıkları dikkat çekmektedir. Buradaki ifadelerden, Cahun'un Türk aydınları tarafından takdir edildiği ve kendisinden “Türlere fevkalade muhibb olan” şeklinde bahsedildiği görülmektedir. Cahun yazıda, Türk dilinin geçmişinin aydınlatılması için ilk esasın Moğolistan ve Yenisey nehri civarında keşfedilen yazılar olduğunu ifade etmiştir. Bunların üç cüz halinde Radloff tarafından neşredildiğini belirtmiştir. Cahun daha sonra Türk dilinin gramerini anlamak için diğer Türk eserlerinden ve onların özelliklerinden

¹⁵⁶ Sinan Çitçi, *İkdâm Gazetesinin Sistematik İndeksi (1904-1913)*, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2000. Selahattin Çitçi, *İkdâm Gazetesinin Kültürel ve Edebi Yazılarının Sistematik İndeksi (1894-1904)*, yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, 2001.

bahsetmektedir. Yazının sonuna doğru yazar, Türkçeye artan bir ilginin olduğunu belirtmektedir.

Necip Asım, “**Musâhabe: Türkistan’a Seyahat,**” *İkdâm*, sayı 897 (14 Ocak 1897), s. 3-4. Fransa Maârif Nezareti 1894 yılında Türkistan’da ilmî keşifler yapmak amacıyla bölgeye bir heyet göndermiştir. Heyetin başında bulunan kişinin yazdığı bir seyahatin tercümesi aynen verilmiştir. Hazar Ötesi, Türkistan, Moğolistan, Mançurya, Doğu Sibirya’ya seyahat edildiği, Türkistan’da ve Moğolistan ormanlarında sekiz ay süren seyahat sonunda, 1896’da Mançurya’ya geçtikleri ifade edilmiştir.

“**Hive’de Darü’l-Ulûm**”, *İkdâm*, sayı 1125 (4 Eylül 1897), s. 3. Hive’de okul açılacağına dair Rusça bir gazetede yer alan haberin tercümesi yapıldıktan sonra *İkdâm* gazetesi yorumlarda bulunmaktadır. Hive Han’ı Muhammed Rahim Han’ın teşebbüsü, onayı ve teşvikiyle açılacak olan bu okulda çeşitli dillerde eğitim yapılacağı, açıkça söylenmese de modern eğitilmiş bir okul olacağı anlaşılmaktadır. (Rusça, İngilizce, Fransızca, Arapça ve Almanca tahsil edilecektir.) Burada ders vermesi için Kafkasya ve Kazan Müslümanlarından ve Osmanlı Devleti’nden birkaç kişiye teklifte bulunulacağı söylenmiştir. Burada uygulanacak öğretim dili için Muhammed Rahim Han ve çevresindeki önemli kişiler Türkçe’yi tercih ederken, yönetimde bulunan bazı kişilerin Farsça’yı tercih ettikleri bildirilmiştir. *İkdâm*, dil konusundaki bu ikilik üzerinde özellikle durmakta ve Türkçe’nin öğretim dili olması fikrinin isabetli bir karar olduğunu söylemektedir. Bunu desteklemek bâbında şunları da ilâve etmektedir:

1) Ali Şir Nevai’nin de dediği gibi, Türkçe zaten kelime zenginliği bakımından Farsça’dan üstündür. 2) Osmanlı Devleti, İran’a kıyasla çok daha gelişmiş bir ülkedir. Modern bilimlere ait birçok eser Osmanlı Türkçesinde mevcuttur. 3) Harezmliler zaten Türkoğlu Türk olduklarından kendi dillerinde okumalarından daha doğal bir şey olamaz, Farsça onlar için bir yabancı dil mesabesinde. 4) Yazar, Osmanlı ediplerine de seslenerek kendileri için yeni bir alan açıldığını ve bundan sonra yazı yazarken Türkistan’ı da göz önünde bulundurarak yazmalarını tavsiye etmektedir. 5) Ayrıca yazar, Hive ahaliyle Osmanlıların dilleri, dinleri, mezhepleri ve cinsleri aynı olan Türk kavimlerinin de ilmî terakkileri için Osmanlı Türklerine de görev düştüğünü, bu sebeple Osmanlı Türklerinin orayı da göz önünde bulundurmaları gerektiğini söylemektedir. Yazar son olarak, bu vesileyle aralarında az fark olan Türk lisani şubelerinin birleşeceklerini ifade etmiştir.

“**Kırım’da Çıkan Tercüman’dan Muktebestir: Rusya’da Maişet-i İslâmiye**”, *İkdâm*, sayı 1130 (9 Eylül 1897), s. 3-4. Daha çok Kafkasya’dan bahsedilen makalenin sonunda, Türkistan Valiliği ile şimdiki Türkmenistan topraklarında kurulan Zakaspi Vilayeti’nin 1898’de tek bir vilayet olarak birleştirilmesi haberi verilmektedir.

“**Kırım’da Münteşir Tercüman Refikimizde Okunmuştur: Rusya’da İslâm Meselesi**,” *İkdâm*, sayı 1130 (9 Eylül 1897), s. 3. Kırım’da yayınlanan *Tercüman* gazetesinden alınan bir haberde, Rus dili öğrenmenin gerektiği ve anadilde eğitimin Rus dili öğrenmeye engel olmadığı ele alınmıştır: “Anadilde tahsilden lisân-ı Rus tahsili gerilemez bilakis daha ziyade kuvvet bulur.” *Sibirya* gazetesinin de bu yöndeki fikirlerine değinilmiş ve Kırgızlar ile ilgili bir örnekle durum açıklanmaya çalışılmıştır.

Necip Asım, “**En Eski Türk Yazısı**”, *İkdâm*, sayı 1240 (28 Aralık 1897), s.3; Sayı 1815 (25 Temmuz 1899), s. 4. Necip Asım’ın *En Eski Türk Yazısı* adlı kitabının satış gelirinin Girit’teki yardıma muhtaç insanlara verilmek üzere duyurusu yapılmıştır. 1899’daki haberde ise eserin küçük bir tanıtımı verilmiştir.

“**Türkistan ve Rusistan**”, *İkdâm*, sayı 1473 (17 Ağustos 1898), s. 3. Yazarı belli olmayan bu yazıda Rus işgalinden sonra Türkistan’da ortaya çıkan değişiklikler ele alınmaktadır. Yazar, daha önce burada hiç Hristiyan yokken giderek Rusların sahnede görülmeye başladıklarını, özellikle Rus yönetiminden hemen sonra Ermeni tüccarının, Rusya ile Türkistan arasındaki ticarete aracılık ettiğinden bahsetmektedir. Ermenilerin, Rusya ve Avrupa’nın büyük şehirlerinde kurdukları şark pazarlarında “Türkistan ahalisinin başındaki külahından ayaklarındaki pabuçlarına kadar” sattıkları belirtilmektedir. Yazıda, Türkistan ahalisinin dünyada olup bitenden habersiz ve yarı vahşi vaziyette yaşadıkları ve birçoğunun sahip olduğu bağ, bahçe ve diğer yerleri ucuza yeni gelenlere satarak fakirleştikleri, “bir zamanlar sahip [efendi] iken şimdi hizmetkâr durumuna düştükleri” dile getirilmiştir. Müslümanların isteyerek hemen yanibaşlarındaki Rus mekteplerine çocuklarını verdikleri ve bu mektepten mezun olanların önemli ayrıcalıklara sahip oldukları, bu kişilerin, her ayın yirmisinde maaşlarını alıp kulüplere gittikleri ifade edilmiştir: “kısacası bunlar Rusça konuşuyor, Rusça düşünüyor, Rusça giyiniyor ve Rusça yaşıyorlardı” sözleriyle durum ifade edilmiştir. Yazar, bundan sonra Rusya Tatarlarında görülenlerin aynen burada, yani Türkistan’da da ortaya çıkacağını söylemekte, “votka alıp evladını baltadan geçirenler” olabileceğini de söyleyenlerin bulunduğunu zikrettikten sonra “yaşayalım ve neticelerini seyredelim” sözleriyle yazısına son vermiştir.

Enderûn-ı Hümâyûn'dan Abdülaziz, “**Çin Dahîinde Türkler**,” *İkdâm*, sayı 1633 (24 Ocak 1899), s. 3. Burada yazar, Kırım'da yayınlanan *Tercüman* gazetesinin Çin'deki Salar Türkleri hakkında verilen bilgileri yetersiz bularak, biraz daha ayrıntılı bilgi vermektedir. Burada, Salar Türklerinin kökenlerine temas edildikten sonra kültürel durumları, eğitimleri, hayat tarzları hakkında bazı ayrıntılar verilmektedir.

Ferid, “**Türklük: Elsine-i Turaniye**”, *İkdâm*, sayı 1688 (20 Mart 1899), s. 3-4. Yazar, “Türk milletinin” otuz beş milyonu aşkın “necib bir kavim” olduğunu ve Türk dilinin de kuralları en düzgün bir dil özelliğine sahip olduğunu söyleyerek makalesine başlamıştır. Yazıda, Türk vurgusu oldukça fazladır ve Türk kavimleri içinde medeniyetçe en ileri gidenlerin Osmanlı Türkleri olduğu ve bunların sayısının da on beş milyonu bulduğu işaret edilmektedir. Makale, son derece sade ve basit bir Türkçeye yazılmıştır. Yazının asıl konusu, dilin sadeleştirilmesinin gerekli olduğudur. Yazar, Türkçenin Arapça ve Farsçanın etkilerinden kurtulması gerektiğini savunmaktadır. Bu süreç devam ederken, bir taraftan da Türkçenin batı medeniyetinin etkisine maruz kaldığını da bildirmektedir. Sadeleştirmeyi savunurken, *İkdâm* gazetesinin bu yolda özel bir gayret sarf ettiğini de dile getirmektedir. Ayrıca yazar, dünyadaki bütün Türk kavimlerini tek tek saymakta, onların nerede yaşadıkları, nüfuslarının ne kadar olduğu ve hangi mezheplere bağlı oldukları hakkında bilgiler vermektedir. Bu arada, Türk dili hakkında çalışan Veled Çelebi (İzbudak), Necib Asım, Şemseddin Sami ve Özbekler Tekkesi Şeyhi Süleyman Efendi'nin gayretlerini saygıyla yâd etmektedir. Makalenin sonunda, Türk dili konusunda XIX. yüzyıl ortasından itibaren Avrupa'da yapılan araştırmaları da zikretmektedir.

Bahaî [Veled Çelebi İzbudak], “**Türklük: Ferit Beyefendi Hazretlerine**”, *İkdâm*, sayı 1697 (29 Mart 1899), s. 3. Yazar, bir milletin ilerlemesinde dilin geliştirilmesinin çok önemli olduğunu vurgulamakta, bu konuya dikkat çeken Ferid Bey'e teşekkür etmektedir. Yazara göre, Osmanlı dili halkın ve imparatorluk dışındaki Türklerin anlayacağı hale getirilmelidir. Bazen, Osmanlı yazarlarının yazılarını anlaşılmayacak kelime ve ıstılahlarla tıka basa doldurduklarını, bu haliyle onların meramını halk bir yana aydınlara bile anlatamayacak kadar muğlak olduğunu söylemektedir. Dili basit bir şekilde kullanan, ifade eden kimselerin ise aşağılandığını söyleyerek bundan şikayet etmekte, Sırları örnek vererek başka milletlerde böyle birşeyin olmadığını savunmaktadır. Yazıda, Türklük ve Türk Dili vurguları oldukça fazladır.

“**Makale-i Mahsusa: Eski Türk Adları**”, *İkdâm*, sayı 2319 (11 Aralık 1900), s. 3-4. Bu yazıda Türklük, kavmiyet ve dil konuları üzerinde durulmakta, müsteşriklerin bu konuda büyük hizmetlerde bulduklarından bahsedilmekte ve bu kişilerin yayınladıkları eserler örnek gösterilmektedir. Yazar, kaynaklarını da vererek burada kullandığı eski Türkçe kelimeleri tespit edip açıklamıştır. Zaman zaman bu kelimelerin Orta Asya topluluklarında ve Anadolu’da nasıl kullanıldığını anlatmıştır.

Muallim Feyzi, “**Eski Türk Adları**”, *İkdâm*, sayı 2336 (28 Aralık 1900), s. 2-3. Yazar, eski Türk adları konusuna yorumlar ve örnekler vererek, bu isimleri açıklama yoluna gitmiştir. Anadolu, Azerbaycan ve Türkistan’da nasıl kullanıldıkları ve tarihte ne şekilde yer aldıklarını açıklamıştır.

Necip Asım, “**Eski Türk Adları**”, *İkdâm*, sayı 2341 (2 Ocak 1901), s. 3. Yazar burada özellikle Çağatay kelimelerine ve Türkistan edebiyatına vurgu yapmaktadır. Burada tek tek kelimeler üzerinde durmakta ve bunların aslının nereden geldiği konusunda yorumlar yapmaktadır. Kelimelerin Azerbaycan, Türkistan, Anadolu’da ve geçmişte nasıl kullanıldıklarını ele almıştır.

Necip Asım, “**Türk Yazıları**”, *İkdâm*, sayı 2453 (24 Nisan 1901), s. 3. Yazar burada otuz sekiz harfli Orhun Alfabesinden bahsetmektedir. Türk yazılarının kökeninin altıncı asır ortalarına kadar gittiği kanaatindedir. Türklerin, Çin, İran ve Bizans gibi büyük imparatorluklarla olan münasebetlerinin kısa zamanda ortaya konulabilecek bir iş olmadığını söylemektedir. Bundan sonra Orhun yazısının gelişmesinden ve Uygurlar dönemindeki durumundan, bu yazının yerine Uygur harflerinin geçmesinden bahsetmektedir. Ona göre, Uygur harfleri, Süryani yazısının biraz değiştirilmiş halinden ibarettir ve Türkçeyi doğru bir şekilde ifade etme özelliğine sahip değildir. Fakat yine de Uygur yazısının büyük bir yaygınlık kazandığından söz etmekte, Cengiz Han ve Timur döneminde bile bu yazının kullanıldığını ifade etmektedir.

“**Şetta: Türkistân-ı Çin’de Asâr-ı Atîka**”, *İkdâm*, sayı 2499 (9 Haziran 1901), s. 3-4. Yazıda Türkistan Çini’nin kuzey taraflarında Hoten kasabası civarında eski eserler üzerine araştırmalar yapıldığı, bunun neticesinde heykeller bulunup çıkarıldığı ve bunların miladın birinci asrındaki ahaliye ait olduklarının zannedildiği belirtilmiştir. Bu heykellerden büyük olanları çıkarmak zor olduğu için şimdilik bunların sadece fotoğraflarının alındığı, küçüklerinin ise yerlerinden çıkarıldığı haberi verilmiştir.

“**Şetta: Asya-yı Vusta’da Bilâd-ı Kadîme Harabeleri**”, *İkdâm*, sayı 2567 (16 Ağustos 1901), s. 3-4. Kaşgar şehri civarında 1893 yılından beri hem Hindistan hükümeti memurları hem de mahallî Rusya konsolosu tarafından yapılan araştırmalar sonucunda Hint harfleriyle yazılmış birçok evrak elde edildiği ifade edilmiştir. Hoten ve Kaşgar’daki eserleri bulma ve çalışma süreci anlatılmış, bunların İngiltere’ye götürülüp müzeye yerleştirildiği belirtilmiştir.

“**Makale-i Mahsusa: Kırgızlar**”, *İkdâm*, sayı 2633 (21 Ekim 1901), s. 3. İmzasız fakat ilmî denebilecek özellikler taşıyan bu yazıda Kazak ve Kırgızlardan, onların sosyal hayatından, tarihinden ve kabilevî yapılanmalarından bahsedilmektedir.

3. ŞÛRÂ-YI ÜMMET'TE TÜRKİSTAN YAZILARI VE HABERLERİ

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı olan *Şûrâ-yı Ümmet*'in yayın hayatına girişi, 1902 Şubat'ında Paris'te toplanan Osmanlı Hürriyetperverân Kongresi'ne dayanmaktadır. Bu kongrede, yabancı müdahalesi karşıtı olan ve azınlıkta kalan Ahmet Rıza grubu ile Cenevre'de faaliyette bulunan Osmanlı İcraat Komitesi grubu birleşerek yeni bir yayın siyaseti belirleme kararı aldılar. İcraatçı gençlerin Cenevre'de çıkardıkları *İntikam ve İstirdâd* ile Kahire'de Ahmed Salib'in çıkardığı *Sancağ* dergileri yerine tek bir mecmua yayınlamaya karar verdiler. Hoca Kadri Efendi'nin teklifiyle yeni yayına *Şûrâ-yı Ümmet* adı verildi.¹⁵⁷ Böylece Kahire'de kurulup İstanbul, Selanik ve Paris'te yayımına devam eden dergi 1 Ağustos 1903 tarihli 139. sayısıyla yurt dışındaki neşriyatını sona erdirdi. 1908 ihtilalinin ardından İttihat ve Terakki liderleri *Şûrâ-yı Ümmet*'i İstanbul'da gazete olarak yayımlama kararı aldı. Ancak gazete şeklinde fazla ilgi görmemesi üzerine 30 Ekim 1909'da yeniden haftalık bir dergi halinde yayımlanmasına karar verildi. Bu defa cemiyetin yayın organı olarak değil "siyasî, ictimâî, fennî, edebî haftalık Osmanlı gazetesi" olarak yayımlandı. Bu değişikliklere rağmen yeterli derecede ilgi görmeyince Kahire, Paris, İstanbul ve bir tek sayısı Selanik'te 25 Nisan 1909'da çıkan dergi yayım hayatına son verdi.¹⁵⁸ *Şûrâ-yı Ümmet*'in kadrosunu Selanikli Nazım, Sezai, Ahmet Saip, Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu gibi isimler oluşturmuştur.¹⁵⁹

İlk sayısında yayımlanan programda yabancı müdahalesine karşıtlık, Kanûn-ı Esâsî hükümlerinin uygulanması, halkın haklarını savunma, hükümetin durumunu islah, Osmanlı'yı meydana getiren unsurlar arasında birleştirici rolü, hükümet mensuplarını zamanın gelişmelerinden haberdar etme, Hanedân-ı Osmanî'nin bekâsını takviyeye çalışma gibi amaçlar ortaya koydu.¹⁶⁰

Birçoğunda imza bulunmamak kaydıyla, döneminin çeşitli kültür sorunlarının ele alındığı dergide Rusya Türkleri hakkında yazılmış yazılara da rastlanmaktadır. Bu gazetede II. Abdülhamid dönemine rastlayan yazılardan örnekler vermek suretiyle çalışma sürdürülmüştür.¹⁶¹

"Rusya'da Fikir ve Asker", *Şûrâ-yı Ümmet*, sayı 71 (21 Mart 1905), s. 1-2. Yazıda Rus çarının zulmünden ve Rus devriminden bahsedilmektedir. Yazar, Çar'ın

¹⁵⁷ M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1982, s. 240.

¹⁵⁸ *A.g.e.*, s. 241.

¹⁵⁹ *A.g.e.*, s. 300.

¹⁶⁰ *A.g.e.*, s. 240.

¹⁶¹ *Şûrâ-yı Ümmet*'in makale listesini veren Dr. Kürşat Karacagil'e teşekkür ederim.

yaptığı zulmü Abdülhamid'in istibdadına benzetiyor. Bu noktada “insanlık vicdanında mahkûm olarak şu ihtiyar Abdülhamid'in ahret kardeşi oldu” ifadeleri yer almaktadır.

“**Rusya Türkleri**”, *Şûrâ-yı Ümmet*, sayı 104 (30 Kasım 1906), s. 1-2. Yazıda, Rus istilâsından ve işgal edilen yerlerdeki Türklerin Çar'ın istibdadı altında yaşadıklarından bahsedilmekte, daha ziyade Kazan Tatarları arasındaki terakkiyattan söz edilmektedir. Birazda hayranlıkla buradaki gelişmelerden bahsedilmiştir.

“**Var Olsun Türklük**”, *Şûrâ-yı Ümmet*, sayı 116 (15 Haziran 1907), s. 4-5. Türk Tarihinden bahsedilen yazıda, Türkler'in yirmi asırdan beri var olduğu, daha da var olacağı, Asya ve kısmen Avrupa'ya Türklerin atalarının kanun ve nizam verdikleri ifade ediliyor. Türklerin İslam'dan önce de millî yazılarının var olduğu, İslam'dan sonra ilim ve edebiyat alanında birçok hizmetleri olduğu, ancak son asırlarda birçok milletten geri kalındığı belirtilmiştir. Başka milletlerden gelen fikir ve hayallerin Türk milletine yakışmayacağı ifade edilmiştir. Türklerin, Rusya ve Çin karşısında lisan ve adetlerini muhafaza etmeyi başarabildiklerini söyleyip, Türk milletinin büyüklüğünden bahsedilmiştir.

4. SIRÂT-I MÜSTAKÎM'DE TÜRKİSTAN YAZILARI VE HABERLERİ

Sirât-ı Müstakîm mecmuası, II. Meşrutiyet'in ilanından bir gün sonra, 24 Temmuz 1908'de Ebülulâ Zeynülabidin (Mardin, 1881-1957) ve Serezli Hafız Eşref Edib (Fergan, 1883-1971) tarafından kuruldu ve ilk sayısı 27 Ağustos 1908'de yayımlandı. Tamamı 7 cilt ve 182 sayı olan mecmuanın son sayısı 29 Şubat 1912'de çıkmıştır.¹⁶²

Mecmuanın yazar kadrosunu Mehmet Akif Ersoy, Manastırlı İsmail Hakkı, Bereketzade İsmail Hakkı, Tahir'ül-Mevlevi (Olgun), Ferid (Kam), Abdürreşid İbrahim, Babanzade Ahmed Naim, Kazanlı Halim Sabit (Şibay), Mehmed Şemseddin (Günaltay), Musa Kazım, Mehmed Fahreddin, Bursalı Mehmed Tahir, Midhat Cemal (Kuntay), Ispartalı Hakkı, Yusuf Akçura, Çerkeşşeyhizade Halil Halid, Mardinizade Mehmed Arif, Ahmed Ağaoğlu, Nuralizade Gıyaseddin Hüsnü, Şerefeddin Yaltkaya, İbrahim Alaaddin (Gövsa), Troytskili Ahmed Taceddin, Ahmed Hamdi (Akseki), Ebülula Zeynülabidin (Mardin) ve Eşref Edib (Fergan) oluşturmaktadır. Mecmua yazılarının dili Osmanlıca olmakla birlikte zaman zaman Arapça, Farsça ve Urduca yazılara ve beyannamelere de yer verilmiştir.¹⁶³

Sirât-ı Müstakîm'in Türk dünyasına özel bir yakınlık duyduğu hem yazar kadrosundan hem de yazılarından anlaşılmaktadır. Yazar kadrosu içinde Türk dünyasından Abdürreşid İbrahim, Halim Sabit, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Troytskili Ahmed Taceddin, Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü, Alimcan el-İdrisi, Kırımli Yakub Kemal, Ayaz İshaki gibi isimler yer almış, bazıları İstanbul'a gelmiş bazıları ise yazısını göndermiştir. 25 Aralık 1908'de kurulan Türk Derneği'nin kuruluş haberi ilk defa bu mecmuada yayınlanmıştır. Mecmuanın bu şekilde Türk dünyasının meseleleri ve Türk birliği konusunda hassasiyet göstermesi bazı araştırmacılar tarafından onun İslamcı Türkçü çizgiye yerleştirilmesine neden olmuştur.¹⁶⁴ Burada, Türkistan ile ilgili yazıları seçerken M. Suat Mertoğlu'nun *Sirât-ı Müstakîm Mecmuasının Açıklamalı Fihrist ve Dizini* adlı çalışmasından faydalanılmıştır.

A [Ayın]. Sevindik, “**Rusya Müslümanlarında Dil ve Edebiyat**”, *Sirât-ı Müstakîm* sayı 19 (31 Aralık 1908), s. 300-302. Bu yazıda, Rusya Müslümanlarının hangi kavimlerden oluştuğu ifade edilmiş ve örnekler verilmiştir. Türklerin kadim bir millet olduğu gibi Türk dilinin de o kadar eski olduğu vurgulanmıştır. Önceleri her Türk

¹⁶² M.Suat Mertoğlu, *Sirât-ı Müstakîm Mecmuası Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2008, s. 9.

¹⁶³ *A.g.e.*, s. 11,14.

¹⁶⁴ *A.g.e.*, s. 17.

kavminin diğerklerinin dilini anlayabildiğı ancak daha sonra bunun giderek değıştiğı, her kavmin kendine mahsus Türkçesi ve şivesinin olmaya başladığı belirtilmiştir.

Türk milletinin birçok devirler geçirdiğı ve dilinin de türlü belâlara maruz kaldığı anlatılmıştır. Rusya ve Osmanlı Türklerinin soyca ve dince bir oldukları vurgulanmıştır. Terakki etmek ve ülkeyi, Türk halklarını buldukları durumdan kurtarmak için dilde reform yapılması gerektiğı, Batı Avrupalının bunu yaptığı ve birleştiğı ifade edilmiştir. Türk kavimleri arasında dil birliğı sağlamak gerektiğı savunulmuş, bunun bu şekilde olamayacağı, Osmanlı Türkçesinin çok karışık olduğu ve sadeleştirilmesi gerektiğı belirtilmiştir.

Yazar, hayatta kalabilmenin dil ve şive birliğine bağı olduğunu ifade etmiş ve bu olmadığı için darma dağınık bir hale geldiğini belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nde çıkan gazetelerin Rusya'da layıkıyla anlaşamadığını, Rusya'daki gazetelerinde meramını Osmanlılara istenilen şekilde aktaramadığını ifade etmiştir. Edebiyatın, gazeteciliğın, romancılığın, mektuplaşma ile konuşmaların tamamının saf ve sade Türkçe olması gerektiğı, mümkün mertebeye edebiyatı Arap ve Acem kelimelerinden arındırılmasını belirtmiştir. Bir cemiyet oluşturulması ve bu konularda gerekli çalışmaların yapılmasını tavsiye etmiştir.

Milli edebi lisanın en zaruri ve önemli ihtiyaç olduğunu ve asla ihmale gelmeyeceğini ifade etmiştir. Yazar aynı zamanda kendi muradı da olan Türk dilindeki birliğı sağlamanın nasıl gerçekleştirilebileceğini anlatmıştır. Osmanlılık ve Rusyalılık gibi isimlerin hakiki isimleri olmadığını esas ismin "Türkler" olduğunu belirtmiş, hem Rusya Müslümanlarının hem de Osmanlıların yazılarının eksik olduğunu ifade etmiştir.

Türk Derneğı, "**İslam ve Türk Âlemi**", *Sırât-ı Müstakîm*, sayı 20 (11 Ocak 1909), s. 318. Yazıda Türk Derneğı'nin amaçları anlatılmaktadır. Türklerin eserlerini, tarihini, dillerini, edebiyatını, etnografyasını, medeniyetlerini halka ve aydınlara öğretmeye çalışılacağı belirtilmiştir. Türklerin memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp inceleyecek ve elde edilen bilgileri yayımlayacakları bildirilmiştir. Türkçenin sadeleştirilerek güzelleştirilmesine itina gösterileceğı ifade edilmiştir.

Ahmed Midhat, "**Konferans: Türklüğe Dair**", nşr. Eşref Edib, *Sırât-ı Müstakîm*, sayı 20 (11 Ocak 1909), s. 318-319; sayı 21 (14 Ocak 1909), s. 332-336. Yazıda Türklerin tarihinden bahsedilmektedir. Türklerin yayıldıkları coğrafya ele alınmış, bunların içinde, Türkistan'ın isim itibarıyla da bakıldığında zaten "Türk" olduğu

bilhassa belirtilmiştir. Rusyalı İslam Talebesi Cemiyeti'nin misafir olarak katıldığı, Ahmed Midhat Efendi tarafından verilen bir konferansta Türklerin, Altay Dağları'ndan yeryüzüne yayılmaları, Türk kavimlerinin Çin içine doğru, Amur Vadisi'ne, Japonya'ya, Hindistan'a yayılmalarına değinilmiştir. Türklerin en eski zamanlarda Kafkas ve Volga yoluyla Avrupa'ya gittikleri ifade edilmiştir. Mısır ve Yunan gibi eski kavimlerde bile Türklere dair anlatılar olduğu, Türklerinde tarihinin çok eskilere gittiği belirtilmiştir. Herodot'un Türkler hakkında malûmat verdiği söylenmiştir. Ayrıca Türk kelimesinin yazımı üzerinde durulmuştur.

A [Aydın]. Sevindik, “**Akvâm-ı Türkiyeye Müjde ve Türk Derneğini Tebrik**”, *Sırât-ı Müstakîm*, sayı 25 (11 Şubat 1909), s. 397-398. Makalede, Türk Derneğini tebrik yazısı yer almaktadır. Türklerin ortak kimliğinden ve ortak bir dilinden bahsedilmektedir.

Netice itibarıyla bu bölümde Osmanlı-Türkistan ilişkilerinin Osmanlı basınına yansımaları ve okur-yazarlarının ilgisi çeşitli örneklerle ele alınmıştır. Buradaki basın kaynaklarını, *Tercümân-ı Hakikat*, *İkdâm*, *Şûrâ-yı Ümmet* ve *Sırât-ı Müstakîm* oluşturmaktadır. Bu kaynaklar içindeki farklı örneklerden ilişkilerin çok yönlülüğünün basında da yer aldığı görülmektedir. *Tercümân-ı Hakikat* ve *İkdâm*'de Türkistan'a dair hemen her konuda bilgi bulunmakla birlikte *Şûrâ-yı Ümmet* ve *Sırât-ı Müstakîm*'de konular Rusya Türkleri bağlamında değerlendirilmiştir. Bu kaynakların arasındaki bir diğer farkı ise üslûp oluşturmaktadır. *Tercümân-ı Hakikat*'te haberler fazla yorum katılmayarak ele alınırken *İkdâm*, *Şûrâ-yı Ümmet* ve *Sırât-ı Müstakîm* daha ziyade yorumlarıyla dikkat çekmektedir. *Tercümân-ı Hakikat*'e göre *İkdâm*, *Şûrâ-yı Ümmet* ve *Sırât-ı Müstakîm*'de daha az sayıda yazı yer almakta, ancak bunlardaki yazıların pek çoğu makale şeklinde bulunmaktadır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin ve aydınlarının Türkistan ile olan ilişkilerinin tam olarak belli bir tarihte başladığını söylemek zordur. Ancak iki taraf arasındaki bu ilişkilerin XVI. yüzyıla kadar dinî ve kültürel bağlar, münasebetler kapsamında olduğu ileri sürülmekte, bu yüzyılda ise ilişkilerin siyasî boyut kazandığı belirtilmektedir. Kemal Karpat'ın ifade ettiği üzere XIX. yüzyılın ortalarına kadar apolitik olan ilişkilerin niteliği, daha sonra pratik siyasî amaçlara yönelmiştir. Bunda Türkistanlıların kültürel ve dinî bakımdan ayakta kalma mücadelesinin ve Osmanlı Devleti'nin Rus yayılmacılığına karşı çıkma arayışının her iki tarafı pratik siyasî amaçlara yöneltmeye zorlaması etkili olmuştur. Bu konuyu ele alan çalışmalar arasında bilhassa Kemal Karpat'ın *İslâm'ın Siyasallaşması* ve Ahat Andican'ın *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya* adlı kitapları gösterilebilir. Bu çalışmalardan elde ettiğimiz bilgiye göre Osmanlı Devleti ile Türkistan arasındaki ilişkileri, kuruluş yıllarına kadar götürmek mümkündür. Bu ilişkilerin kapsamı, içeriği zaman zaman değişse de, bazen artarak bazen azalarak devam etmiştir. Bu dalgalanmada, içinde bulunulan zamanın koşullarının dikkate alınması gerekmektedir. İletişim kurabilmenin ve ulaşım sağlayabilmenin çok daha zor olduğu dönemlerde ilişkiler görece olarak daha yavaş ilerlerken, söz konusu imkânların arttığı dönemde ise hız kazanmıştır. Bunun yanı sıra zorlukların ve yaşanan tecrübelerin de iki taraf arasında bir yakınlaşmaya sebebiyet verdiği gerçeği bulunmaktadır. Ayrıca Rusya'nın ve Çin'in itici bir güç olarak oynadığı rolü de düşünürsek yakınlaşmanın bu denli artmasını daha iyi anlamak mümkün hale gelecektir.

Araştırma sonucunda elde edilen verileri şu şekilde sıralamak mümkündür: 1. Osmanlı ülkesine göç eden Türkistanlılar iskân edilmiş ve geçinebilmeleri için gerekli olan maddî yardımlar yapılmıştı. 2. Hac farizasının tamamlayıcı bir unsuru olarak görülen Hilâfet merkezini Türkistanlı hacılar ziyaret ediyorlardı. 3. Ticarî ilişkiler bağlamında Türkistan ile ipek ticareti yapılmaktaydı. 4. Osmanlı ülkesine Türkistanlı öğrenciler gelmekteydi. 5. Osmanlılar, Türkistan'daki Rus demiryollarının yapımına ilgi duyuyorlardı. Hicaz Demiryollarına Türkistanlıların yardımları söz konusuydu. 6. Osmanlıların, Türkistan'da olup biteni merak ettikleri, olayları dikkatle takip ettikleri görüldü. 7. Son olarak, Türkistan Müslümanlarının Osmanlı demiryollarına ve bazı okullara yardımda buldukları tespit edildi.

Arşiv belgelerine dayanan bilgiler, dönemin basını da incelenmek suretiyle çalışmaya dâhil edildi. Burada Osmanlı aydınlarının doğudaki soydaşlarıyla bağılıkları konusuna eğildikleri ortaya çıkmaktadır. *İkdâm, Şûrâ-yı Ümmet ve Sırât-ı Müstakîm*'de bu ilgi daha ziyade dil ve soy bağı ile öne çıkmakla birlikte, *Tercümân-ı Hakikat*'te böyle bir durum söz konusu değildir. Siyasî münakaşalara neden olacak yazılar, incelediğimiz dönemde, bu gazetede yer almamaktadır. Kullandığımız tüm basın faaliyetlerine bakacak olursak yoğun bir ilginin varlığı kendini göstermektedir.

Osmanlı ülkesinin, özellikle XIX. yüzyılın sonlarına doğru ilgi odağı olmaya başlamasında İstanbul'un Hilâfetin merkezi olması, Türk ve Müslüman kardeşliği bağlamında yakınlık bulunması gibi hususların etkili olduğu görülmektedir. Bu noktada daha önceden de İstanbul, Hilafet merkeziydi ve Müslüman-Türk kardeşliği bağlamında yakınlıklar vardı. Akıllara “neden bu yöneliş, bu tarihe rastladı?” sorusu gelebilir. Ancak zorlukların ve yaşanan tecrübelerin önemli bir faktör olarak bu dönemde kendini gösterdiğini ve her iki tarafında, hem Osmanlıların hem de Türkistanlıların zorluklardan ve bu yaşanmışlıklardan tecrübe edinmesiyle böyle bir yönelişin meydana geldiği söylenebilir. Ayrıca, Rusya'nın itici bir güç olarak bölgenin ve doğal olarak burada yaşayan insanların hayatları hakkında verdikleri kararlarda, belki de en önemli faktör olarak bulunması gerçeği de üzerinde durulması gereken bir etkidir. Unutulmaması gereken bir husus da bu dönemde Osmanlı topraklarında artarak devam eden milliyetçilik bilincinin etkisidir.

II. Abdülhamid dönemi basınından edindiğimiz izlenime göre Osmanlı okurlarının ve yazarlarının gerek İslamcılık gerekse Türkçülük etkisiyle Dış Türklerle ilgilendikleri görülmektedir. Ayrıca buradaki Türklerin çıkardıkları gazetelerden özellikle *Tercümân* gazetesi ile sıkı bir ilişki kurulduğu dikkat çekmektedir. Tüm bunların neticesinde basında yer alan haberlerle arşiv belgelerinin aynı yönde gittiği tespit edilmiştir.

Netice itibarıyla II. Abdülhamid döneminin Osmanlı arşiv belgeleri ve basın faaliyetlerine dayanarak yapılan bu çalışmada Osmanlı Devleti ile Türkistan arasındaki ilişkilerin çok yönlülüğü tespit edilmiş ve bunlar mümkün olduğu kadar farklı örneklerle ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu noktada Osmanlı Devleti'nin Türkistan ile ilgilenmesini sadece İslamcılık ya da sadece soy bağı ile açıklamaya çalışmak doğru bir tespit olmayacaktır. Ancak bunlardan hangisinin daha fazla rol oynadığı konusunda ise diğer bölgelerle yani Türk olmayan yerlerle karşılaştırma yaparak yorumda bulunulabilir. Bu noktada çeşitli konulardaki yardımlar hakkında arşiv belgelerini

okurken aynı dosyanın içerisinde Türk olmayan topraklardaki halka da benzer yardımlar ve kolaylıkların gösterildiği dikkat çekmektedir. Osmanlı Devleti, Halifelik misyonunun kendisine verdiği sorumlulukla tüm İslam dünyasıyla olduğu gibi Türkistan ile de ilgilenmiştir. Dönemin şartları, ülkenin içinde bulunduğu durum dikkate alındığında onca açmaz içerisinde bulunan devletin bir de en uzak yerlerdeki Müslümanlara dahi yardım etmeye çalışması ancak Müslüman kardeşliği kavramındaki ciddiyet ve samimiyetle açıklanabilir.

Aydınların ilgisinin arka planında ise yine tek tek Türkçülük ya da İslamcılık etkilidir veya sadece bir tarafa yakın olanlar ilgilenmiştir demek bir diğerine haksızlık etmek olacaktır. Çünkü, çeşitli kesimler tarafından çıkartılan incelediğimiz basın organlarında yoğun bir ilgi olduğu aşikârdır. Aralarındaki tek ayırıcı nokta ise üslup farkıdır. *Tercümân-ı Hakikat*, olayları neredeyse eş zamanlı takip etmiş ve fazla yorum katmayarak sütunlarına taşımıştır. *İkdâm* ise daha ziyade yorumlarıyla dikkat çekmektedir. *Tercümân-ı Hakikat*'e göre *İkdâm*'da daha az sayıda haber yer almakla birlikte, bu yazılardan pek çoğu makale niteliğindedir. Ayrıca *Tercümân-ı Hakikat*'in en önemli özelliklerinden birinin “halk için” yazmak olduğu da unutulmamalıdır. Bu yüzden dili daha sade ve anlaşılabilir durumdadır. *Sırât-ı Müstakîm* ve *Şûrâ-yı Ümmet*'in bu dönemde yer alan makalelerine bakıldığında daha ziyade Rusya Türkleri bağlamında makaleler kaleme alındığı görülmektedir.

Arşiv belgeleri ile basın faaliyetlerindeki yazıların aynı düzlemde olduğu, ciddi bir ilginin varlığı konusunda aynı istikamette gittikleri görülmektedir. Ancak duyguların yazılara yansıtılmasında ikisini kıyaslamak çok da doğru olmayacaktır. Gazete ve dergilerde duygu ve düşünceleri daha rahat ifade etme imkânı olduğu unutulmamalıdır.

Gazetelerin ve dergilerin içinde yer alan yazılardan ve yazar kadrosundan aydınların ilgisi açıkça görülmektedir. Bizim burada bahsettiğimizin dışında bireysel olarak Türkistan ile hiç ilgilenmeyen ve buna gerek duymayanlar veya bundan hoşnut olmayanlar da elbette mevcuttur. Ancak burada bireylerin değil, genelin ilgisi esas alınmıştır.

Osmanlı-Türkistan ilişkilerinin sosyal ve iktisadî yönü hem günümüz ilişkileri hem de her iki tarafın tarihi açısından da üzerinde durulmayı hak eden bir konudur.

BİBLİYOGRAFYA

1. Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul):

*Belge referansları metin içerisinde gösterilmiştir

a. Babıali Evrak Odası (BEO)

Sadâret Evrakı (BEO, A. MKT. MHM)

b. Dâhiliye Nezareti

Dâhiliye Nezareti Evrakı (DH. MKT)

Mektubî Kalemi (DH. MKT)

c. Hâriciye Nezareti

Mektubî Kalemi (HR. MKT)

Siyasî Kısım (HR. SYS)

Tercüme Odası (HR. TO)

d. İrâde Tasnifi

Dâhiliye (İ. DH)

Hususi (İ. Hus)

Taltifat (İ. TAL)

1310 Sonrası İrâdeler Taltifat (İ. TAL)

e. Maârif Nezareti

Maârif Nezareti Evrakı (MF. MKT)

Maârif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT)

f. Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)

g. Şûrâ-yı Devlet Evrakı (ŞD)

h. Yıldız Tasnifi

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE)

Sadâret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. Hus)

Mütenevvi Marûzât Evrakı Bölümü (Y. Mtv)

Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller (Y. PRK. AZJ)

Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı (Y. PRK. MŞ)

Perakende Evrakı Tahrîrât-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. BŞK)

Perakende Evrakı Askerî Marûzât (Y. PRK. ASK)

Perakende Evrakı Sadâret Marûzâtı (Y. PRK. A)

Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y. PRK. BŞK)

1. Zabtiye Nezareti (ZB)

2. Süreli Yayınlar

Tercümân-ı Hakikat

İkdâm

Sırât-ı Müstakîm

Şûrâ-yı Ümmet

3. Kitap ve Makaleler

ADİL HİKMET BEY. *Asya'da Beş Türk*, haz. Yusuf Gedikli, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998.

AKÇURA, Yusuf. *Türk Yılı 1928*, haz. A. Tekin, A. Z. İzgöer, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2009.

_____. *Hatıralarım*, haz. Erdoğan Mura, Ankara: Hece Yayınları, 2005.

_____. *Türkçülüğün Tarihi*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1998.

AKYILDIZ, Ali. "Demiryolları ve Değişme (Batı Anadolu Örneği)", *Yeni Toplum*, I (Mayıs-Haziran 1992), s. 114-121.

ANDİCAN, A. Ahat. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, İstanbul: Doğan Kitap, 2009.

- ARSLAN, Ali. "Türkistan ile Osmanlı Türkiyesi Arasındaki İlmî Münâsebetler (XV.-XIX. yüzyıllar)", yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, 1988.
- BAYRAK, M. Orhan. *Türkiye'de Gazeteler ve Dergiler Sözlüğü (1831-1993)*, İstanbul: Küll Yayınları, 1994.
- BECKER, Seymour. *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva 1865-1924*, Cambridge, Mass.: Harvard University, 1968.
- Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar)*, ed. C. Ekici, K. Gurulkan, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2004.
- ÇİTÇİ, Sinan. "İkdam Gazetesinin Sistemik İndeksi (1904-1913)", basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2000.
- ÇİTÇİ, Selahattin. "İkdam Gazetesinin Kültürel ve Edebi Yazılarının Sistemik İndeksi (1894-1904)", basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, 2001.
- ERASLAN, Cezmi. "II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti", *Devr-i Hamid: Sultan II. Abdülhamid*, haz. M. M. Hülagu, Ş. Batmaz, G. Alan, cilt I, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 419-429.
- _____. *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1992.
- ENGİN, Vahdettin. *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.
- ERÜRETEN, Metin. *Osmanlı Madalyaları ve Nişanları*, İstanbul: Destination Management Company, çev. E. Uzsay, 2001.
- GÖVSA, İbrahim Alaaddin. *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı [İstanbul, 1946]
- GÜLSOY, Ufuk. *Hicaz Demiryolu*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1994.
- HAYİT, Baymirza. *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında*, çev. Abdülkadir Sadak, İstanbul: Otağ Yayınları, 1975.
- HÜLAGU, Metin. *Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2008.

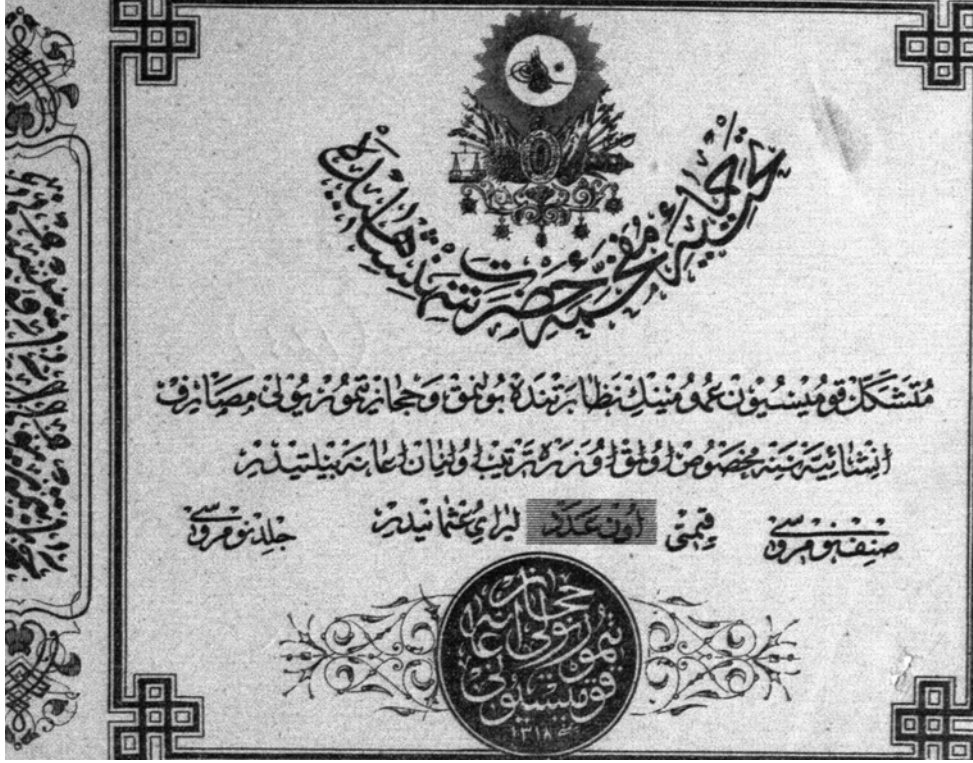
- İNUGUR, M. Nuri. *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1982.
- KANLIDERE, Ahmet. “Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, II/1 (2004), 149-181.
- _____. “Sovyet Dönemi ve Sonrasında Orta Asya”, *Orta Asya Türk Tarihi*, ed. Ahmet Kanlıdere, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011, 192-213.
- _____. “Türk Dünyasının Kültür ve Cazibe Merkezi Olarak İstanbul (1908-1914)”, *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyum Bildirileri, 14-17 Aralık 2010*, Bildiriler, haz. D. Hut, Z. Kurşun, A. Kavas, İstanbul 2011, s. 103-138.
- _____. “Eğitim Merkezli Etkileşim: Osmanlı ve Rusya Türkleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Türk Eğitim Tarihi, VI/12 (2008), s. 287-320.
- KARASHAHİN, Harun. “II. Abdülhamid’in İslam Birliği Politikası ve Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetler”, yüksek lisans tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- KARPAT, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- _____. *İslâm’ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- KIZILTOPRAK, Süleyman. *II. Abdülhamid Han’ın Dış Politikası ve Taşöz Operasyonu*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2011.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur. *“Hürriyet”i Beklerken: İkinci Meşrutiyet Basını*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- KOLOĞLU, Orhan. *Osmanlı’dan 21. Yüzyıl’a Basın Tarihi*, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2006.
- _____. *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Basın*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- KUSHNER, David. *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, çev. Ş. S. Türet, R. Ertem, F. Erdem, İstanbul: Kervan Yayınları, 1979.
- KÜÇÜK, Cevdet. “II. Abdülhamid’in Dış Politikası”, *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, haz. Coşkun Yılmaz, İstanbul: Seha Neşriyat, 1992, s. 19-25.

- MEHMED EMİN EFENDİ, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, haz. Rıza Akdemir, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1986.
- SEYYAH MEHMED EMİN. *Tercümân-ı Hakikat Tefrikalarından Mühassıl Yeni Kütüphane: İstanbul'dan Asya-yı Vustâ'ya Seyahat*, İstanbul: Kırk Ambar Matbaası, 1295.
- MERTOĞLU, M. Suat. *Sırat-ı Müstakim Mecmuası Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.
- Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908)*, ed. İsmet Binark, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1992.
- ÖZCAN, Azmi. *İngiltere, Arap Hilâfeti ve Osmanlı Devleti (1876-1908)*, İstanbul: yy., 1995.
- ÖZYÜKSEL, Murat. *Hicaz Demiryolu*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- PAKALIN, Mehmed Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1946.
- SALAHİ, Mehmed. *Kâmus-ı Osmanî*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1313.
- SIRMA, İhsan Süreyya. *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1990.
- Şerifoğlu, Ömer Faruk. "Oran, Ahmet Cevdet (İkdamcı)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, II, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999, s. 384-385.
- TOPUZ, Hıfzı. *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.
- TURGUT, Bekir. *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devleti Asya Politikası*, doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.
- UÇMAN, Abdullah. "Ahmed Midhat Efendi", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, I, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999, s. 135-136.
- Yüce, Nuri. "Ahmed Cevdet, İkdamcı", İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, II, 1989, s. 55-56.

EKLER

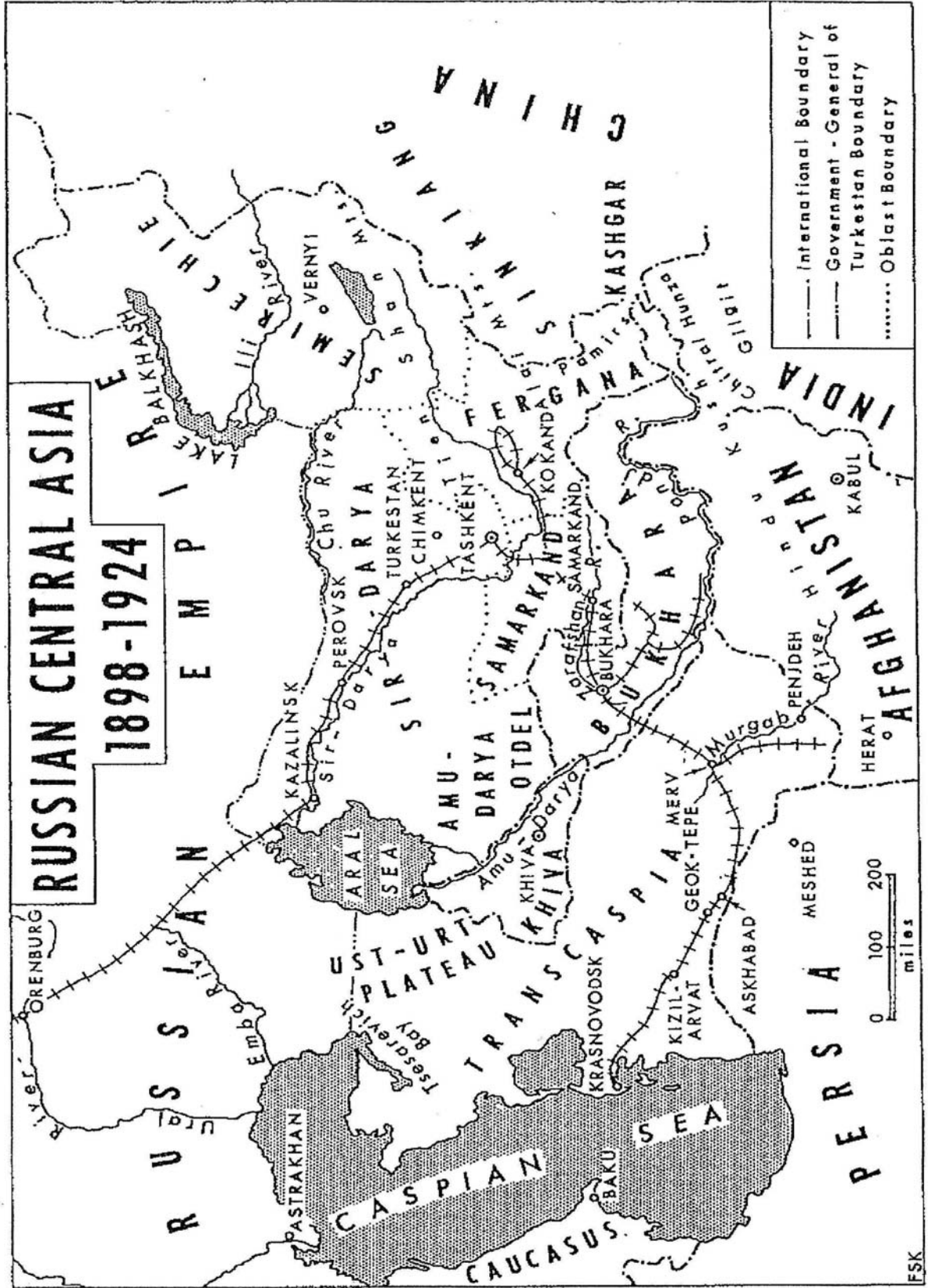
EK 1

Türkistanlılar tarafından yapılan bağışa karşılık verilen Hicaz Demiryolu İâne Bileti

Kaynak: BOA., Yıldız Esas Evrakı, 53/ 95, 26 Ocak 1901 (5 Şevval 1318)

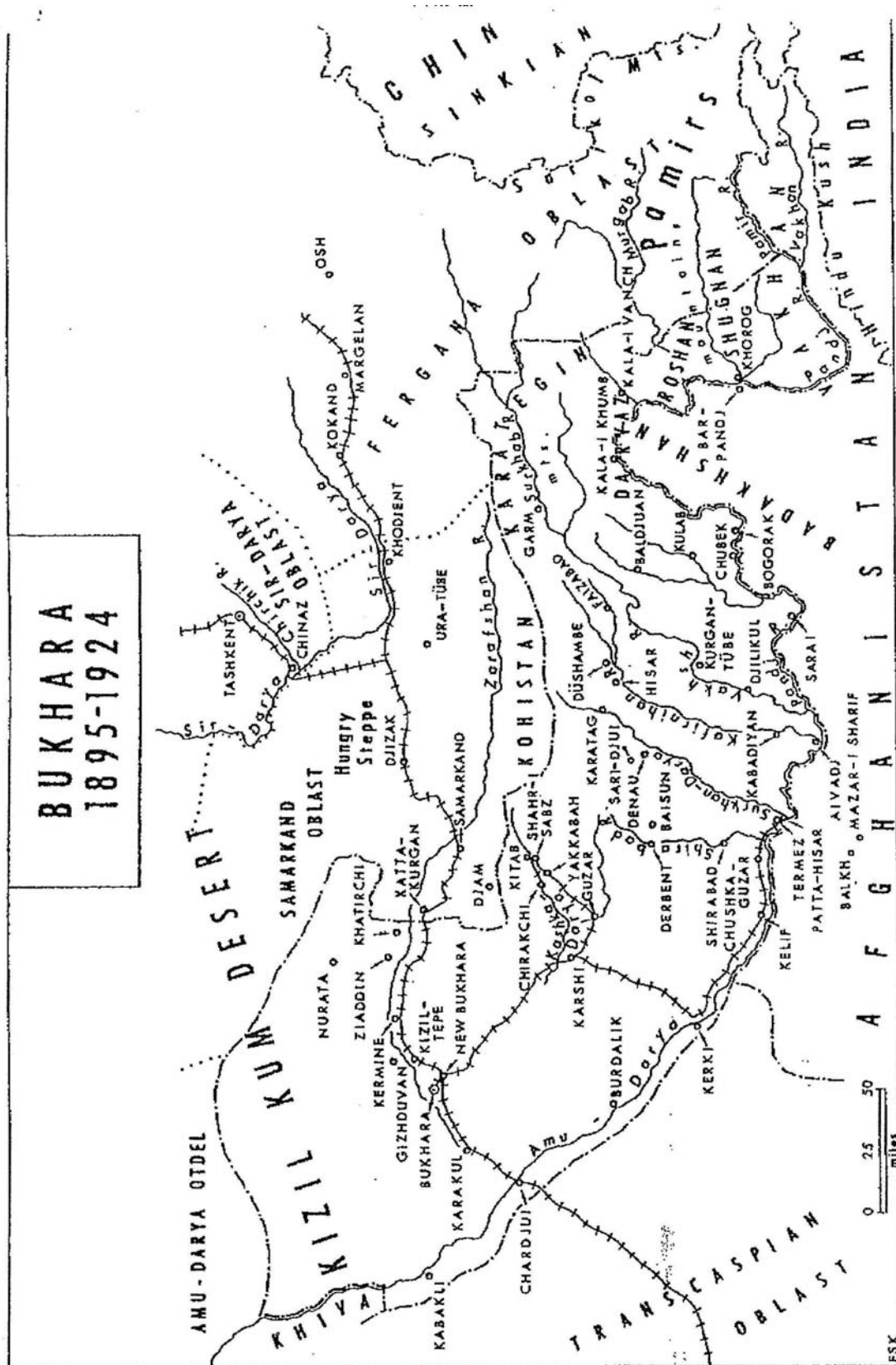
Rusya'nın Türkistan'da Yapılanmasını Gösteren Harita

Kaynak: Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia Bukhara and Khiva 1865-1924*, s. 311.

EK 3

Rusya'nın Buhara'da Yapılanmasını Gösteren Harita

Kaynak: Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia Bukhara and Khiva 1865-1924*, s. 312.

EK 4

Rusya'nın Hive'de Yapılanmasını Gösteren Harita

Kaynak: Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia Bukhara and Khiva 1865-1924*, s. 313.